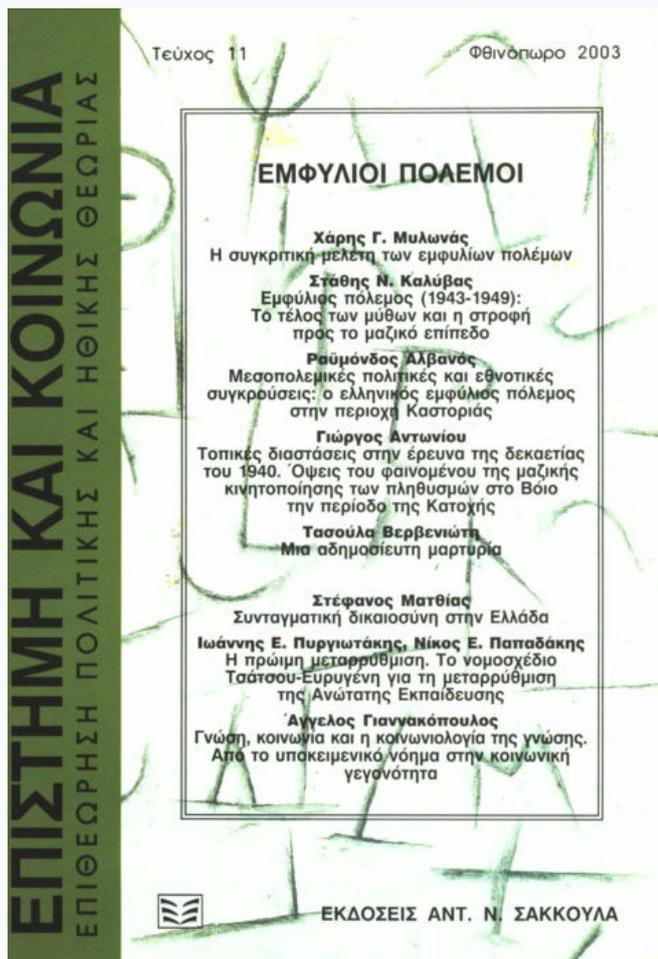

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 11 (2003)

Εμφύλιοι πόλεμοι

Τοπικές διαστάσεις στην έρευνα της δεκαετίας του 1940: Όψεις του φαινομένου της μαζικής κινητοποίησης των πληθυσμών στο Βόιο την περίοδο της Κατοχής

Γιώργος Αντωνίου

doi: [10.12681/sas.919](https://doi.org/10.12681/sas.919)

Copyright © 2015, Γιώργος Αντωνίου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αντωνίου Γ. (2015). Τοπικές διαστάσεις στην έρευνα της δεκαετίας του 1940: Όψεις του φαινομένου της μαζικής κινητοποίησης των πληθυσμών στο Βόιο την περίοδο της Κατοχής. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 11, 111–142. <https://doi.org/10.12681/sas.919>

Τοπικές διαστάσεις στην έρευνα της δεκαετίας του 1940.

Ύψεις του φαινομένου της μαζικής κινητοποίησης των πληθυσμών στο Βόιο την περίοδο της Κατοχής¹

Γιώργος Αντωνίου*

Το άρθρο μελετά το ζήτημα της κινητοποίησης των πληθυσμών στην περίοδο της κατοχής. Εξετάζει κριτικά τις ευρέως διαδεδομένες απόψεις σε σχέση με τους λόγους και τα κίνητρα συμμετοχής στην αντιστασιακή οργάνωση ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Βασισμένο σε ποικίλες πηγές (εκλογικά αποτελέσματα, συνεντεύξεις, απομνημονεύματα) επιχειρεί να ερμηνεύσει την υψηλή συμμετοχή στην αντίσταση, αναφερόμενο στην περιοχή του Βοίου, στη Δ.Μακεδονία. Το άρθρο επανεξετάζει την υπόθεση ότι ο μεσοπολεμικός κομμουνισμός συνετέλεσε στην ευρεία διάδοση της αντίστασης και ότι η ιδεολογία ήταν ο μόνος παράγοντας κινητοποίησης των τοπικών πληθυσμών υπό την αντίσταση.

Κοινωνικές επιστήμες στην Ελλάδα και η τοπική μελέτη της δεκαετίας του 1940.

Για λόγους που είναι αδύνατον να αναφερθούν εδώ, η μελέτη της δεκαετίας του 1940 αναπτύχθηκε στην Ελλάδα με περισσότερο συστηματικό τρόπο, μόλις τα τελευταία 15 χρόνια, διατηρώντας παρόλα αυτά τον αποσπασματικό

* Υπ. διδάκτωρ Ιστορίας, Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Φλωρεντίας.

της χαρακτήρα. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των μελετών αποτελούν ιστορικές μελέτες που εστιάζουν είτε στη διεθνή πολιτική σκηνή και στις επιπτώσεις της διεθνούς συγκυρίας στην Ελλάδα, είτε σε μελέτες που αφορούν στην ανάλυση των εξελίξεων στο επίπεδο της ελληνικής κεντρικής πολιτικής σκηνής και στις επεμβάσεις των ξένων δυνάμεων στις ελληνικές υποθέσεις.²

Παρά το γεγονός ότι τα πρώτα δείγματα μεθοδολογικά έγκυρων προσεγγίσεων εμφανίστηκαν αρκετά νωρίς, η μελέτη της δεκαετίας του 1940 μέσα από τη μικροϊστορία ή την τοπική ιστορία αποτελεί έως σήμερα μια περιθωριακή μέθοδο προσέγγισης της περιόδου. Τα πρώτα βήματα έγιναν μέσω της ανθρωπολογίας και της πολιτικής επιστήμης, χωρίς ωστόσο η εξέλιξη να είναι ανάλογη στα αμέσως επόμενα χρόνια. Η ιστορία, παρότι υπερερεί συντριπτικά σε σχέση με άλλες επιστήμες ως προς τη μελέτη του Εμφυλίου, ακουλούθησε διστακτικά την οπτική γωνία της τοπικής ιστορίας ως μέθοδο μελέτης, με εμφανείς έως σήμερα τις συνέπειες αυτής της καθυστέρησης.

Η μεταψυχροπολεμική εξέλιξη της έρευνας, η σταδιακή εξοικείωση των ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων με τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας, ο κορεσμός των παραδοσιακών και, ως πρόσφατα, αναντικατάστατων πηγών της περιόδου, η άνηση της έρευνας σε περιφερειακό επίπεδο μέσω των περιφερειακών πανεπιστημιακών τμημάτων, των μεμονομένων αλλά σταθερά αυξανόμενων και βελτιούμενων τοπικών συνεδρίων, αρχείων, βιβλιοθηκών και ερευνητικών προγραμμάτων, επέτρεψε σε μια γενιά νέων κυρίως επιστημόνων να παρουσιάσουν εργασίες βασισμένες σε τοπικό αρχειακό υλικό και, συχνότατα, με τοπική οπτική γωνία. Η τάση αυτή, όχι μόνο θεωρήθηκε κυρίαρχη αλλά και παρέμεινε στο περιθώριο των ερευνητικών δραστηριοτήτων. Αντιμετωπίστηκε περιφρονητικά από μεγάλο μέρος της πανεπιστημιακής κοινότητας ως μη επιστημονική και αβάσιμη, ύποπτη πολλές φορές ότι υπέκρυπτε κάθε λογής πολιτικές ή άλλες σκοπιμότητες. Η υποβάθμιση της επιστημονικότητας της κοινωνικής ανθρωπολογίας, η αυθαίρετη ταύτιση της τελευταίας με τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας και η φειχοποίηση των γραπτών πηγών αποτέλεσαν τις κύριες σταθερές μιας κριτικής η οποία σπανίως εκφράστηκε συγκροτημένα και μέσω επιστημονικών διαύλων. Ευτυχώς, έστω και καθυστερημένα, φαίνεται ότι ξεκινά να αναπτύσσεται ένας επιστημονικός και διεπιστημονικός διάλογος περί της χρησιμότητας, σκοπιμότητας και αποτελεσματικότητας αυτών των νέων –για την Ελλάδα– μεθόδων,³ σαφέστατο σημάδι αισιοδοξίας, παρά τα επιμέρους προβλήματα. Περιληπτικά, η συνήθης κριτική εναντίον της τοπικής ιστορίας την εγκυβρίζει ως μέθοδο που επιχειρεί να ανατρέψει καθιερωμένες και αδιαμφισβήτες

επιστημονικές απόψεις, κυρίως μέσω της σχετικοποίησης των ιστορικών γεγονότων. Το αποτέλεσμα είναι ο κατακερματισμός της υποτιθέμενης μίας, αδιαίρετης και ενιαίας πρόσληψης και ερμηνείας της περιόδου της δεκαετίας του 1940, σε ελλαδικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Η τοπική ιστορία, όταν δεν κατηγορείται για διαστρέβλωση και άγνοια των ιστορικών γεγονότων, υποτίθεται ότι θέτει εσκεμμένα τα βασικά πολιτικά, ιδεολογικά και στρατιωτικά διακυβεύματα της περιόδου στο περιθώριο προς όφελος της σχετικοποίησης. Ενώ άλλες φορές της προσάπτεται ότι απλοποιεί ή αρνείται την ιδεολογική υπόσταση της ερμηνείας των γεγονότων που έλαβαν χώρα στη δεκαετία του 1940.

Η θέση του άρθρου αυτού είναι ότι η μεταψυχροπολεμική επιστημονική έρευνα της περιόδου, από τη στιγμή που αρκετά κύρια ερωτήματα σε σχέση με τη δεκαετία του 1940 έχουν απαντηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, προσπάθησε να διεισδύσει στις τοπικές κοινωνίες ανατρέποντας, διορθώνοντας ή συμπληρώνοντας την ψυχροπολεμική αλλά και μεταπολιτευτική τάση της ερμηνευτικής υπερπολιτικοποίησης των γεγονότων. Ακόμη και αν η νέα τάση ειδωθεί ως εξισορροπητική και εξομαλυντική, καταδικασμένη να σβήσει εφήμερα όπως άλλες νεοπαγείς και θνησιγενείς μέθοδοι του συρμού στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, αυτό δεν σημαίνει ότι η έρευνα μιας περιόδου όπως της δεκαετίας του 1940 δεν μπορεί να ωφεληθεί τα μέγιστα από ένα ρεύμα μελέτης που εστιάζει στη μικροϊστορία. Αφενός, αυτό επιτρέπει τη διάσωση και τον ερρατισμό ιστορικών πληροφοριών που θα χάνονταν στο βάθος του χρόνου (καθώς αρκετά είδη πηγών, όπως προσωπικά αρχεία και προφορικές συνομιλίες-συνεντεύξεις, θα έμεναν ανεκμετάλλευτα), πληροφορίες οι οποίες, παρά τη σχετική πραγματολογικά ακρίβεια και αξία τους, αξίζει να διασωθούν για μια πληθώρα επιστημολογικών και ιστοριογραφικών λόγων.

Αφετέρου, οι πολέμοι της τοπικότητας, 'αποσπασματικότητας' και σχετικοποίησης των κοινωνικών φαινομένων και μαζικών κινημάτων όπως η αντίσταση αρνούνται να κατανοήσουν αυτό που οι ίδιοι καταγγέλλουν: ότι, όπως η αποκλειστική εστίαση στα συμβάντα ενός μικρόκοσμου ενέχει όντως τον κίνδυνο της αυθαίρετης ερμηνείας του γενικότερου πλαισίου μέσα από το πρίσμα του μικρόκοσμου, προβάλλοντας έτσι μια παραπλανητική εικόνα φαινομένων με πολλαπλές και παλλαϊκές εκφάνσεις, έτσι η άρνηση εμβάθυνσης που συνεπάγεται συχνά η άρνηση υιοθέτησης της τοπικής ιστορίας ως δόκιμης μεθόδου εξιστορίσης και ερμηνείας, ενέχει τον κίνδυνο της αυθαίρετης προβολής δοξασιών, αντιλήψεων, ιδεολογιών και πολιτικών που ίσχυαν μεν

σε γενικό επίπεδο αλλά μικρή σχέση είχε η πρακτική τους εφαρμογή στο τοπικό επίπεδο.

Ειδικά μιλώντας για την ελληνική δεκαετία του 1940, η αντίληψη ότι εκείνον τον καιρό έννοιες όπως ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΔΣΕ, τάγματα ασφαλείας, δωσίλογοι, κατακτητές, λαϊκή δικαιοσύνη, απελευθέρωση, εαμοκρατία, Κατοχή, δεύτερο αντάρτικο, λαϊκά δικαστήρια, ήταν ενιαίες σε ολόκληρη την Ελλάδα, σήμαιναν και αντιπροσώπευαν τα ίδια πρόσωπα και πράγματα, συμβόλιζαν τους ίδιους στόχους και επιδιώξεις, αντιπροσώπευαν τις ίδιες πολιτικές παρατάξεις, τις ίδιες εθνικές ιδεολογίες και ρητορείες, είναι τουλάχιστον στρεβλά απλουστευτική και ιδεολογικοποιημένη. Το βασικότερο συμπέρασμα και όφελος της έως τώρα τοπικής έρευνας είναι η αμφισβήτηση της μονοσήμαντης και μανιχαϊστικής λειτουργίας κάποιων εννοιών οι οποίες, αναδρομικά, καθιερώθηκαν ως οι σταθερές της περιόδου, είτε πρόκειται για 'θετικές' έννοιες –εθνική αντίσταση, κ.λπ.–, είτε για αρνητικές –δωσίλογοι, τάγματα ασφαλείας, κ.λπ. Η υπόθεση ότι τα κεντρικά διακυβεύματα της περιόδου, όπως η εθνική ανεξαρτησία, η απελευθέρωση, η κοινωνική δικαιοσύνη, ο σοσιαλισμός, τα εθνικά δίκαια, κ.λπ., προσλαμβάνονταν αυτούσια και αναλλοίωτα στις τοπικές κοινωνίες με την ίδια σημασία που εκπέμποταν από την κεντρική πολιτική σκηνή κάθε άλλο παρά επιβεβαιώνεται από την έρευνα και αποτελεί σοβαρή επιστημολογική και μεθοδολογική ανακολουθία.

Υπό αυτή την έννοια, η ανάδειξη της υποκειμενικότητας των δρώντων συλλογικοτήτων αλλά και υποκειμένων, μερικές φορές παράλληλα και συμπληρωματικά, μερικές φορές αντιθετικά με τις συλλογικές ταυτότητες εκείνης αλλά, κυρίως, και των επομένων εποχών και η ανάδειξη των επιμέρους ομοιοτήτων και διαφοροποιήσεων προς όφελος συγκρίσεων και εξαγωγής ευρύτερων συμπερασμάτων επέτρεψε και υποβοήθησε την κατανόηση της περιόδου υπό πολλές διαφορετικές οπτικές γωνίες, αλληλοσυμπληρούμενες και όχι αντιθετικές, όπως συχνά εσφαλμένα παρουσιάζονται. Καθώς, διεθνώς, η ανάδειξη νέων ερευνητικών θεμάτων (μελέτη των φύλων, εθνοτικές μελέτες, μελέτη των ταυτοτήτων, μελέτη της υποκειμενικότητας συλλογικοτήτων και ατόμων) οδήγησε στην παραδοχή της μη ύπαρξης ατζέντας ερευνητικών προτεραιοτήτων (πράγμα που αποτελεί –ή θα έπρεπε να αποτελεί– πλέον κεκτημένο και για την Ελλάδα), η ανασύσταση της βιωμένης εμπειρίας των υποκειμένων και η ερμηνεία της ανοίγουν μια διαφορετική οπτική αναφοράς στη δεκαετία του 1940. Υπό τις κατάλληλες προϋποθέσεις, αυτή η οπτική δύναται, αφενός, να συμπληρώσει μερικά από τα μεγάλα πραγματο-

λογικά κενά που χαρακτηρίζουν τη μελέτη της περιόδου και, αφετέρου, να ανατρέψει τις καθιερωμένες απόψεις σε μια σειρά από ερευνητικά θέματα.

Για παράδειγμα, η κλιμάκωση της αντιστασιακής δραστηριότητας, της βασικής αυτής επιδίωξης της ελληνικής κοινωνίας κατά την Κατοχή, συμβάδιζε με την κλιμάκωση των πολιτικών τάσεων εντός της. Η προσήλωση στην προβολή, ενίσχυση και συμμετοχή στον αγώνα, όπως και στην εξέλιξη της εμφύλιας διαμάχης και την αντιμετώπιση του εσωτερικού εχθρού θα παρέμεναν ως έναν βαθμό ακατανόητα εάν δεν αντιμετωπιζόνταν ως οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Συνεπώς, οι ακραίες απόψεις και στάσεις που υιοθετούνται από τις αντιμαχόμενες πλευρές αντανακλούν με ακρίβεια μια πολωμένη πραγματικότητα, της οποίας η βίωση δημιουργούσε στους αντίπαλους σχηματισμούς την πεποίθηση για το δίκαιο των αγώνων και ενεργειών τους. Υπ' αυτή την άποψη οι διχαστικές απόψεις και γνώμες των πρωταγωνιστών της περιόδου πρέπει όχι μόνο να ερμηνεύονται ανεξάρτητα από σημερινές προσεγγίσεις και αξιολογήσεις – αρνητικού ή θετικού περιεχομένου – αλλά και να χρησιμοποιούνται ως ερμηνευτικά εργαλεία μιας περίπλοκης και πρωτοφανούς για την Ελλάδα εποχής, κατά την οποία διαφορετικές και εκ διαμέτρου αντίθετες προοπτικές φάνταζαν εξίσου πιθανές, σε μια περίοδο όπου οι πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές εξελίξεις ήταν ταχύτατες και, πολλές φορές, απρόβλεπτες.

Η επικέντρωση της έρευνας σε αυτή την περίοδο παρουσιάζει, κατά τη γνώμη μου, μεγάλο ενδιαφέρον επειδή μας επιτρέπει να διακρίνουμε τάσεις και αντιθέσεις σε μια μεταβατική όσο και καθοριστική περίοδο για το μέλλον της χώρας. Μέσα από τις πηγές ξεπροβάλλει ευκρινώς η αβεβαιότητα που επικρατούσε, η ρευστότητα των εξελίξεων, το εύρος των εναλλακτικών επιλογών των κομμάτων, οργανώσεων και ατόμων προτού ακόμη παγιωθούν στις άκαμπτες πολιτικές του Εμφυλίου οι οποίες, αναδρομικά, προβλήθηκαν ως προϋπάρχουσες σταθερές. Αυτή η προσέγγιση επιτρέπει τη μελέτη του Εμφυλίου από μια πολυπρισματική σκοπιά, όπου η ιδεολογία εμπλέκεται με τα οικονομικά συμφέροντα, τα προσωπικά ζητήματα με τα πολιτικά, οι εξελίξεις στην ύπαιθρο με τις εξελίξεις σε πανελλήνιο επίπεδο αλλά και αντιστρόφως.

Το ζήτημα της μαζικής κινητοποίησης πληθυσμών υπό την αντίσταση

Το τελευταίο –μετά θάνατο– βιβλίο του γενικού γραμματέα του ΕΑΜ Θ. Χατζή (1996), με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Οι ριζες της Εθνικής Αντίστασης*

μελετά πτυχές των κομμουνιστικών αγώνων του Μεσοπολέμου και του ελληνοϊταλικού πολέμου το 1940-41. Το χειρόγραφο είχε ολοκληρωθεί το 1982 με διαφορετικό τίτλο: *Πορεία μέσα στη θύελλα*. Ο νέος τίτλος δόθηκε από τον εκδότη, ενώ η χήρα του Χατζή 'συμφώνησε μέσα από την καρδιά' της για την πρωτοβουλία.

Το στερεότυπο της σύνδεσης του μεσοπολεμικού κομμουνισμού με την αντίσταση και της ταύτισης της πορείας του ΚΚΕ με την ανάδειξη του αντάρτικου κυριαρχεί σε όλα τα απομνημονεύματα αλλά και σε πολλές μελέτες της περιόδου.⁴ Βασίζεται στον πρωταγωνιστικό ρόλο του ΚΚΕ εντός του συνασπισμού του ΕΑΜ, ρόλος ο οποίος σπανίως αμφισβητείται, και υponοεί ότι το μεσοπολεμικό κομμουνιστικό κίνημα κατάφερε να αναπτυχθεί υπό τις ακραίες συνθήκες της Κατοχής. Αναπόφευκτα, τέτοιες γραμμικές ερμηνείες εστίασαν την προσοχή τους αποκλειστικά και μόνο στον πατριωτικό παράγοντα, ως το μόνο κίνητρο για την παλλαϊκή συμμετοχή στην αντίσταση, ενώ η ευρεία διάδοση και υποστήριξη των ιδεών του ΕΑΜ θεωρήθηκε ως το μόνο μέσο που συνετέλεσε στην κινητοποίηση και υποστήριξη των τοπικών πληθυσμών.

Ως γνωστόν, το ΕΑΜ ήταν σε πανελλήνιο επίπεδο η δημοφιλέστερη και πολυπληθέστερη αντιστασιακή οργάνωση. Παρά ταύτα, οι λόγοι αυτής της διάδοσης πολύ λίγο έχουν διερευνηθεί ως τώρα, ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο, κατάσταση που ασφαλώς αλλάζει με την αύξηση των τοπικών μελετών. Έως πρόσφατα, η διάδοση του ΕΑΜ αποδιδόταν κυρίως στις οργανωτικές ικανότητες του ΚΚΕ καθώς και στις γενικότερες πολιτικές εξελίξεις (όπως τη στάση του πολιτικού κόσμου, κ.λπ.). Τέτοιες προσεγγίσεις αδυνατούσαν να ερμηνεύσουν φαινόμενα όπως η μαζικότητα της συμμετοχής, η ριζοσπαστικότητα του προγράμματος, η θέση του ΕΑΜ στην τοπική κοινωνία εν γένει. Το ΕΑΜ στις περιοχές που επικράτησε ήταν υπεύθυνο για θέματα που αφορούσαν στις μετακινήσεις πληθυσμών, στην κατανομή των αγαθών, στη δικαιοσύνη και στο μονοπώλιο της βίας. Υποκατέστησε υπηρεσίες, δημιούργησε νέες δομές, αναμίχθηκε τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική ζωή των ατόμων. Με λίγα λόγια, δημιουργώντας κρατική δομή, υποκαθιστούσε το κράτος.⁵

Το παρόν άρθρο θα επιχειρήσει να προτείνει μια διαφορετική προσέγγιση στο θέμα της κινητοποίησης των τοπικών πληθυσμών από την αντίσταση. Στο πρώτο μέρος θα αμφισβητηθούν κυρίαρχες μέχρι σήμερα απόψεις για τους παράγοντες που συνετέλεσαν στη διάδοση της αντίστασης. Η κυριότερη από αυτές, που απαντάται στις αναμνήσεις των πρωταγωνιστών αλλά και σε

αρχαίες μελέτες, είναι ότι η διάδοση του ΕΑΜ συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με το μεσοπολεμικό κομμουνιστικό κίνημα. Στόχος του άρθρου δεν είναι να αποδείξει την ανυπαρξία τέτοιων σχέσεων και επιρροών αλλά να εντοπίσει τα όριά τους και να τις τοποθετήσει μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο επιλογών και ιδεολογιών, με σκοπό να δοθεί μια σφαιρικότερη και ίσως ρεαλιστικότερη εικόνα του πώς αντιμετώπιζε ο τοπικός πληθυσμός του Βοΐου την ένταξη στην αντίσταση. Το δεύτερο μέρος του άρθρου θα προτείνει μερικές ερμηνείες, συμπληρωματικές στις ήδη υπάρχουσες, οι οποίες θα πρέπει να αντιμετωπιστούν περισσότερο ως υποθέσεις εργασίας παρά ως τελικά συμπεράσματα.

Η προσαρμογή των τοπικών κοινωνιών στη νέα πραγματικότητα δεν μπορεί να ερμηνευτεί επαρκώς από τις παραδοσιακές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις ανεξαρτήτως πλευράς από την οποία προέρχονται. Τέτοιες προσεγγίσεις αναπαρήγαγαν τα στερεότυπα και την προπαγάνδα της κατοχικής και μετακατοχικής περιόδου (και των δύο πλευρών) και απέτυχαν να αξιολογήσουν τόσο τις προπολεμικές συνιστώσες του ζητήματος όσο και τη νέα οικονομική και κοινωνική κατοχική πραγματικότητα καθώς και τα αδιέξοδα που αυτή δημιούργησε στους πληθυσμούς.⁶ Οι δραματικές εξελίξεις της Κατοχής ερμηνεύθηκαν μέσω είτε των εξελίξεων του Μεσοπολέμου⁷ είτε του Εμφυλίου και του Ψυχρού Πολέμου που ακολούθησε. Με αυτή την προσέγγιση, η ύπαρξη και η ανάπτυξη της αντίστασης θεωρήθηκε εκ των υστέρων ως δεδομένη. Οι κοινωνικές, οικονομικές, ιδεολογικές τομές της Κατοχής, με μια λέξη αυτό που ο Μαζάουερ περιέγραψε ως πολεμικό ριζοσπαστισμό, αγνοήθηκαν,⁸ προς όφελος απλουστευτικών και προκρούσειων σχημάτων, σε πείσμα των στοιχείων που προκύπτουν από τις πηγές.

Τα βασικά ερωτήματα που τέθηκαν ήταν τα εξής: σε ποιο χρονικό σημείο μπορούμε να εντοπίσουμε τις 'ρίζες' της αντίστασης; Υπάρχει, όντως, συσχέτιση του κομμουνισμού με αυτό το φαινόμενο και, αν ναι, με ποιον τρόπο ακριβώς; Αναπτύχθηκε πράγματι αντιστασιακό κίνημα όπου προϋπήρχε κομμουνιστική επιρροή; Και όπου αναπτύχθηκε η αντίσταση, υπήρχε εκεί προηγούμενη κομμουνιστική παρουσία;

Η αξιόπιστη μέτρηση της πολιτικής επιρροής ενός οργανισμού υπό συνθήκες κατοχής είναι σχεδόν αδύνατη, πρόβλημα το οποίο επιτείνεται από την εντυπωσιακή έλλειψη μελετών για τον ρόλο και τη σπουδαιότητα της ιδεολογίας στις τοπικές –κυρίως προ-νεωτερικές– κοινωνίες.⁹ Συνεπώς, τα ερωτήματα που τίθενται είναι περισσότερα από αυτά που προσέγγισε το παρόν άρθρο.¹⁰ Με ποιον τρόπο είναι εφικτό να μετρηθεί η πολιτική επιρροή κά-

ποιου οργανισμού υπό συνθήκες κατοχής; Ποια είναι τα όρια μεταξύ ανοχής, αποδοχής ή υποστήριξης από την πλευρά των πληθυσμών και πώς εκφράζονται; Ποια τα όρια μεταξύ εθελοντικής δράσης και εξαναγκασμού; Σε ποιο βαθμό είχε ενιαία ιδεολογία το ΕΑΜ; Σε ποιο βαθμό η ιδεολογία του ταυτιζόταν με εκείνη των μελών του; Πώς κατάφερε η μικρή κομμουνιστική μειοψηφία του Μεσοπολέμου να μετατραπεί στην κύρια συνιστώσα ενός παλλαϊκού κινήματος αντίστασης με εξαιρετική δυναμική; Ποιοι ήταν οι λόγοι και τα κίνητρα όσων συμμετείχαν σε αυτό το κίνημα;

Η περιοχή που εξετάζεται είναι αυτή του Άνω Βοΐου¹¹ της Δ. Μακεδονίας, περιοχή η οποία πρωτοστάτησε στο αντάρτικο. Πρόκειται για μία συστάδα ορεινών χωριών¹² στη δυτική λεκάνη του Αλιάκμονα. Αν και κάθε προσπάθεια ακριβούς γεωγραφικού προσδιορισμού είναι καταδικασμένη σε αποτυχία, ανθρωπογεωγραφικά, οικονομικά και πολιτιστικά θεωρείται ότι αποτελούν μία ενότητα.¹³ Οικονομικά την περιοχή τη χαρακτηρίζει περιορισμένη γεωργία και έντονη μεταναστευτική κίνηση, είτε υπερπόντια είτε εσωτερική. Τα επαγγέλματα που επικρατούν είναι του χτίστη και, γενικότερα, του εργάτη και, δευτερευόντως, του υπαλλήλου. Ο βαθμός κοινωνικής διαφοροποίησης ήταν μάλλον ανύπαρκτος, καθώς οι περισσότεροι ήταν μικροϊδιοκτήτες, ενώ κάποια από τα χωριά ήταν ελευθεροχώρια, δηλαδή είχαν εξαγοράσει τις κοινοτικές εκτάσεις από τους τούρκους μπέηδες. Η περιοχή είναι ξεκάθαρη εθνολογικά καθώς κατοικείται σχεδόν αποκλειστικά από ντόπιους ελληνόφωνους ενώ αρκετά περιορισμένη ήταν και η διείσδυση των προσφύγων (σε σύνολο 21 χωριών το ποσοστό των προσφύγων ανέρχεται μόλις στο 4,5%¹⁴), αποκλειστικά σε χωριά όπου πριν κατοικούσαν οι περίφημοι Βαλαάδες.

Πηγές για τη μελέτη μας θα αποτελέσουν τα εκλογικά αποτελέσματα της περιόδου 1928-1936 και οι απογραφές των ετών 1928, 1940 και 1951, τα εκδεδομένα απομνημονεύματα των αγωνιστών της περιοχής και κυρίως μια σειρά συνεντεύξεων που έγιναν το διάστημα 1997-2001 στην περιοχή, αρχικά στα πλαίσια ενός ερευνητικού προγράμματος του ΑΠΘ και της Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Δ. Μακεδονίας. Το πρόγραμμα απέφερε περίπου 120 συνεντεύξεις κυρίως από τις περιοχές Γρεβενών, Βοΐου, Καστοριάς. Το ερωτηματολόγιο που καταρτίστηκε ήταν ημι-δομημένο, ενώ έγινε απόπειρα να καταγραφούν μαρτυρίες όλων των εμπλεκόμενων πλευρών. Ορίστηκαν τρεις κεντρικοί θεματικοί άξονες: η ιστορία του αλβανικού μετώπου, η ιστορία της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης και η ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου, ενώ δόθηκε έμφαση στην προσωπική δράση και πορεία

του κάθε αγωνιστή. Παράλληλα, όταν οι εμπειρίες του πληροφορητή το επέτρεπαν, εξετάζονταν και η προηγούμενη περίοδος (Μεσοπόλεμος και δικτατορία Μεταξά) αλλά και η επόμενη (συνθήκες ζωής στις Ανατολικές Χώρες και επαναπατριsmός) έτσι ώστε να γίνουν πιο κατανοητές οι εξελίξεις της δεκαετίας του 1940 αλλά και οι συνέπειές τους.

Μεσοπολεμικός κομμουνισμός στο Βόιο: εκλογικά αποτελέσματα και συσχέτιση με την αντίσταση

Η πρώτη γενική επισήμανση που πρέπει να γίνει αφορά την ιστορία του ΚΚΕ, η οποία αφήνει αρκετά ερευνητικά κενά καθώς οι ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με αυτό το θέμα ως σήμερα ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά σε τρεις ομάδες: τους επίσημους ή ημιεπίσημους ιστορικούς του κόμματος (Σαρχής 1975, Δοκίμιο 1996, Κατσούλης), τους 'αναθεωρητές' αριστερούς (συνήθως –εξαιρέση ο Ελεφάντης– πρώην στελέχη του κόμματος που κριτικάρουν σκληρά τις επιλογές του ΚΚΕ, Νεφελούδης 1974, Χατζής 1983) και τους δεξιούς κατηγορούς του ΚΚΕ (Κούσουλας 1987, Δημητρίου 1981). Ως αποτέλεσμα, και εις αναμονή της απαραίτητης μελέτης που θα φωτίσει τις άγνωστες πτυχές του θέματος, η βιβλιογραφία του ΚΚΕ συχνά αφήνει απάντητα ερωτήματα σε σχέση μερικά από τα φλέγοντα ζητήματα της ιστορίας του κόμματος.¹⁵ Παρά τη σχετική πρόοδο, ιδιαίτερα στο επίπεδο της τοπικής ιστορίας και του αγροτικού κομμουνισμού (Μαραντζίδης 1997, Βαν Μπούσχοτεν 1998), πολλές πτυχές της κοινωνιολογίας της διείσδυσης του κομμουνισμού στις τοπικές κοινωνίες παραμένουν αδιερεύνητες. Ποιοι ήταν οι υποστηρικτές του κόμματος στον αγροτικό χώρο και από ποιες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες προέρχονταν; Ποια η εικόνα του ΚΚΕ στον αγροτικό πληθυσμό και σε ποιο βαθμό γινόταν αποδεκτή η επαναστατική ρητορική του; Ισχύει η υπόθεση περί απουσίας πελατειακών δικτύων του ΚΚΕ και περί μικρότερης κινητικότητας ψήφων από και προς το κόμμα, σε σχέση με τα άλλα κόμματα (Γεωργαντίδης-Νικολακόπουλος 1979: 448);

Προτού κανείς εξετάσει τη δύναμη του ΚΚΕ στην περιοχή ώστε να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει τον υποτιθέμενο ρόλο του στην ανάπτυξη της αντίστασης, ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις είναι απαραίτητες.¹⁶ Η απόπειρα καταγραφής της δύναμης ενός κόμματος (ειδικά του ΚΚΕ) κατά τον Μεσοπόλεμο, σε τοπικό επίπεδο, δυσχεραίνεται από πολλούς παράγοντες. Τα κύρια ζητήματα προκύπτουν από τα προβληματικά εκλογικά συστήματα, τα λάθη της Στατιστικής Υπηρεσίας, την ανεπάρκεια του συστήματος

καταμέτρησης των ψηφοδελτίων, μετατρέποντας έτσι αυτά τα υποτιθέμενα 'αντικειμενικά' στοιχεία σε όχι λιγότερο ανακριβή σε σχέση με άλλες επισημασμένες πηγές της περιόδου.

Παρά τα προαναφερθέντα προβλήματα, η εκλογική ανάλυση παραμένει η καλύτερη δυνατή λύση για τη μελέτη της επιρροής του κόμματος σε τοπικό επίπεδο. Αυτό ισχύει, όχι μόνο γιατί η ψήφος είναι προφανώς η καλύτερη απόδειξη για την υποστήριξη ενός κόμματος αλλά και επειδή το ΚΚΕ, στον Μεσοπόλεμο, αποτελούσε το συνεπέστερο εκλογικό κόμμα της Ελλάδας. Παρά την επαναστατική ρητορική περί 'Σοβιετικής Ελλάδας', το ΚΚΕ στην πράξη αποδείχτηκε το μόνο κόμμα που δεν απείχε από καμμία εκλογή¹⁷ και, ίσως, το μόνο κόμμα που σταθερά αντιστάθηκε στις συνταγματικές εκτροπές του κοινοβουλευτικού συστήματος.¹⁸

Περίληπτικά, αυτό που έχει σημασία -ως εισαγωγική παρατήρηση- είναι ότι οι φορείς της διεύθυνσης του κομμουνισμού στην περιοχή ήταν σχεδόν αποκλειστικά 'έξωθεσμικοί', με μικρή ή καθόλου σύνδεση με τις οργανώσεις του κόμματος. Τέτοιοι φορείς ήταν συνήθως μετανάστες από τις ΗΠΑ, όπου είχαν μνηθεί εκεί στο συνδικαλισμό και στον κομμουνισμό και επέστρεψαν στην περιοχή μετά την οικονομική κρίση διαδίδοντας αυτές τις ιδέες, οι εσωτερικοί οικονομικοί μετανάστες, όπως π.χ. χτίστες από την περιοχή που γυρνούσαν παραδοσιακά σε ολόκληρη την Ελλάδα, ερχόμενοι σε επαφή με τις αστικές περιοχές,¹⁹ αλλά και περιοχές όπως η Δράμα και η Θεσσαλία και μούνταν στην κομμουνιστική ιδεολογία, τα Γυμνάσια και διδασκαλεία της περιοχής όπου αναφέρονται ειδικά ο ρόλος κάποιων προοδευτικών δασκάλων και κάποιων νεανικών οργανώσεων υπό τη διακριτική επιρροή του ΚΚΕ.²⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΟΥ ΚΚΕ ΣΤΟ ΒΟΪΟ (1928-1936)

ΕΚΛΟΓΕΣ	ΠΕΝΤΑ- ΛΟΦΟΣ	ΚΡΙ- ΜΗΝΙ	ΤΣΟ- ΤΥΛΙ	ΣΚΑΛΟ- ΧΩΡΙ	ΑΥΤΕΡΙ- ΝΟΣ	ΔΑΜΑ- ΣΚΗΝΑ	ΚΑΛ- ΛΟ- ΝΗ	ΕΠΤΑ- ΧΩ- ΡΙ	ΚΥΔΩ- ΝΙΕΣ	ΑΝΘ ΒΟΪΟ	Δ. ΜΑΚΕ- ΔΟΝΙΑ	ΕΠΙΚΡΑ- ΤΕΙΑ
1928	0,0%	0,3%	1,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	-	-	-	1,4%
1932	5,1%	10,6%	4,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,4%	0,0%	0,00%	2,1%	3,9%	5,0%
1933	7,5%	13,6%	9,2%	2,4%	1,2%	0,3%	0,5%	0,0%	2,70%	-	2,0%	4,6%
1935	0,5%	5,8%	4,7%	0,0%	0,0%	0,0%	0,5%	0,0%	5,60%	1,7%	3,8%	9,6%
1936	18,1%	11,7%	8,1%	2,6%	0,2%	0,0%	0,0%	0,0%	15,2%	6,3%	7,0%	5,8%
Ψηφί- σαντες (1936)	474	206	553	427	425	468	328	187	303	3.371	56.490	1.274.002

Λαμβάνοντας σταθερά υπόψη τις αδυναμίες των μετρήσεων,²¹ σε σχέση

με την επιρροή του ΚΚΕ στο Βόιο στις εκλογές του 1928, μπορούν να γίνουν οι ακόλουθες παρατηρήσεις. Η αναμικτή εμφάνιση του ΚΚΕ σε πανελλήνιο επίπεδο επιβεβαιώνεται πλήρως καθώς 6 από τα 8 εκλογικά τμήματα είχαν μηδενικά αποτελέσματα ενώ τα άλλα δύο μόλις 0,3% και 1,1%. Τα πενιχρά αυτά αποτελέσματα δείχνουν ότι, αντίθετα με όσα υποστηρίζουν οι προφορικές πηγές, η διείσδυση του κομμουνισμού στο Βόιο έλαβε χώρα μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1930, και όχι νωρίτερα. Το 1932 η εικόνα άλλαξε, χωρίς όμως σημαντικές ανατροπές. Η περιοχή του Βοΐου έδωσε 2,1% στο ΚΚΕ με αντίστοιχο ποσοστό στη Δ. Μακεδονία 3,9% και επικρατείας 4,97%, δηλαδή για άλλη μια φορά ο κομμουνισμός στην περιοχή δεν ξεπέρασε τα όρια ενός περιθωριακού φαινομένου, άνευ πολιτικής σημασίας. Οι εκλογές του 1933 αύξησαν τη δύναμη του ΚΚΕ, το οποίο όμως υπολειπόταν σταθερά από το ποσοστό επικρατείας. Έξι από τα εννιά εκλογικά κέντρα έδωσαν λιγότερο του 3%, με επίσημο ποσοστό επικρατείας 4,6% ή, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, 6% (Γεωργαντίδης-Νικολακόπουλος 1979: 453). Η σημαντική αύξηση στα τρία υπόλοιπα (Πεντάλοφος 7,5%, Κριμήνη 13,6%, και Τσοτύλι 9,2%), όπως θα φανεί στις επόμενες εκλογές, οφείλεται κυρίως στο ιδιόμορφο εκλογικό σύστημα και στην κρίση των αγροτικών κομμάτων παρά σε αύξηση του πραγματικού ποσοστού του ΚΚΕ (Δαφνής 1974: 180-182).

Ως γνωστό, λόγω της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης, τα βενιζελικά κόμματα, συμπεριλαμβανομένων των αγροτικών, απείχαν από τις εκλογές του 1935. Το ΚΚΕ επωφελήθηκε από αυτή την αποχή σημειώνοντας το εντυπωσιακό 9,59% στην επικράτεια. Παρότι κανείς θα περίμενε αντίστοιχη αύξηση στο Βόιο, τα αποτελέσματα του ΚΚΕ ήταν εντυπωσιακά χαμηλά. Επτά από τα δέκα εκλογικά τμήματα έδωσαν λιγότερο του 1% στο ΚΚΕ ενώ κανένα δεν ξεπέρασε το 6%. Η προφανής εξήγηση είναι ότι η βάση του ΚΚΕ στην περιοχή στις προηγούμενες εκλογές προερχόταν από το βενιζελικό-αγροτικό χώρο, κάτι άλλωστε που θα φανεί και στις επόμενες εκλογές. Το δεύτερο συναφές συμπέρασμα είναι ότι η ανεπίσημη μορφή και η ουσιαστική απουσία συγκροτημένων κομμουνιστικών δικτύων στην περιοχή είχε ως αποτέλεσμα την εξαιρετικά υψηλή ρευστότητα στη βάση των ψηφοφόρων του κόμματος.

Οι τελευταίες, ελέω Μεταξά, μεσοπολεμικές εκλογές του 1936 αποτελούν τις εκλογές-κλειδί για την αποτίμηση της δύναμης του ΚΚΕ στο Βόιο, καθώς το ΚΚΕ έλαβε τα υψηλότερα ποσοστά από ποτέ. Το ΚΚΕ έλαβε 6,3% στο Βόιο, 0,5% πάνω από το ποσοστό επικρατείας (παρότι 0,7% λιγότερο από το ποσοστό της Δ. Μακεδονίας). Το σημαντικό αυτό ποσοστό ήταν το απο-

τέλεσμα της επιρροής του κόμματος σε τέσσερα από τα δέκα εκλογικά τμήματα,²² ενώ τα υπόλοιπα παρέμειναν αδιάφορα απέναντι στο ΚΚΕ. Παρά την αύξηση λοιπόν (η οποία προήλθε κυρίως από τις δεξαμενές των αγροτικών και προοδευτικών κομμάτων), ο κομμουνισμός στο Βόιο παρέμεινε ένα φαινόμενο περιορισμένης και αποσπασματικής έκφρασης, με απουσία οργανωμένης κομματικής δομής, η οποία θα είχε τη δυνατότητα να χρησιμεύσει ως η βάση στήριξης και δημιουργίας του οικοδομήματος της αντίστασης.

Ασφαλώς, η αποτυχία του ΚΚΕ να διεισδύσει στο Βόιο αντανάκλα με ακρίβεια την αδύναμη θέση του κόμματος στις αγροτικές περιοχές. Οι διάφορες αιτίες που αναφέρονται εστιάζουν κυρίως στο θέμα των διώξεων των μελών του κόμματος από αντικομμουνιστές στην επαρχία. Χωρίς κανείς να υποτιμά αυτόν τον παράγοντα, δεν μπορεί παρά να σημειώσει ότι αυτό το αίτιο ισχύει μόνο σε περιοχές όπου η κομμουνιστική δράση ήταν οργανωμένη και ότι οι πολιτικές διώξεις του Μεσοπολέμου θα πρέπει να τοποθετηθούν μέσα στα γενικότερα πλαίσια διώξεων απέναντι σε όλους τους πολιτικούς αντιπάλους των εκάστοτε κυβερνήσεων και όχι αποκλειστικά εναντίον των κομμουνιστών (Μαντογορδάτος 1983: 336-337).

Συνεπώς, ο κύριος λόγος της απουσίας του ΚΚΕ από τον αγροτικό χώρο είναι η ίδια η στρατηγική του κόμματος. Το ΚΚΕ, όπως όλα τα κομμουνιστικά κόμματα που σέβονταν τον εαυτό τους, θεωρούσε την εργατική τάξη ως το μέσο επίτευξης της επανάστασης που θα οδηγούσε στη 'Σοβιετική Ελλάδα'. Παρά τη σχετική προπαγάνδα για τη σημασία των αγροτών και των εργατών, στο ΚΚΕ θεωρούσε την αγροτική τάξη ως δευτερεύουσα σημασίας επαναστατικό υποκείμενο για την επίτευξη των στόχων του. Ως αποτέλεσμα, κατάφερε να διεισδύσει στο Βόιο μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1930, λίγο πριν από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας και μόνο μετά την παρακμή και διάλυση των αγροτικών κομμάτων και τον σχηματισμό των λαϊκών μετώπων.

Στην περίοδο του Μεταξά που ακολούθησε, η επιρροή του ΚΚΕ στην περιοχή μειώθηκε ακόμη περισσότερο. Ξανά, τα ανεπαρκή και επισφαλή στοιχεία δεν αρκούν για λεπτομερείς αναφορές. Όμως, η ύπαρξη σημαντικού αριθμού πολιτικών εξορίστων και οι αθρόες δηλώσεις μετανοίας υποδηλώνουν ότι η κομμουνιστική επιρροή ενδεχομένως περιορίστηκε αλλά σε καμιά περίπτωση δεν εξαφανίστηκε. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι, στο ξεκίνημα της Κατοχής, το ΚΚΕ είχε σημαντικά λιγότερες δυνάμεις από ότι στον Μεσοπόλεμο, αλλά διατήρησε μέρος της δύναμης του ανάμεσα σε άτομα που βρίσκονταν κοντά στο κόμμα, οργανωμένα ή όχι.

Το συμπέρασμα που προκύπτει, λοιπόν, για την κομμουνιστική επιρροή του Μεσοπολέμου στο Βόιο είναι ότι εκδηλώνεται μέσω ανεπίσημων φορέων και καθημερινών κοινωνικών και οικονομικών διεργασιών και μακριά από οργανωμένα κομματικά δίκτυα²³ –πράγμα που, όπως θα δούμε, αντανάκλαται στην εκλογική επιρροή του κόμματος η οποία, χωρίς να είναι ευκαταφρόνητη (6,3% στην περιοχή με ποσοστό επικρατείας 5,8 στις εκλογές του 1936), πρώτον υπολείπεται της παρουσίας των αγροτικών κομμάτων και δεύτερον χαρακτηρίζεται από: αστάθεια επιρροής (δηλαδή, εντυπωσιακές αυξομειώσεις των ποσοστών του ΚΚΕ στο ίδιο χωριό από εκλογή σε εκλογή²⁴) και αποσπασματικότητα επιρροής (δηλαδή, εντυπωσιακές διαφορές της δύναμης του ΚΚΕ μέσα στην ίδια περιοχή από χωριό σε χωριό²⁵). Παράλληλα, η παρουσία του στις μνήμες είναι σαφώς διογκωμένη. Για παράδειγμα, οι συνεντεύξεις που πήρα στις Κυδωνιές αναφέρονται σε 35-40 κομμουνιστικές ψήφους το 1928 και 1932 ενώ μόλις μία ψήφος υπέρ του ΚΚΕ υπήρξε το 1932. Συχνά, λοιπόν, οι πληροφορητές είτε συγχέουν είτε ταυτίζουν τις ψήφους των αγροτικών με αυτές του ΚΚΕ για λόγους που δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν εδώ.

Ποια είναι, λοιπόν, η επίδραση αυτής της περιορισμένης επιρροής στην κατοχική πραγματικότητα; Από τη μελέτη της συσχέτισης του κομμουνισμού και της συμμετοχής στην αντίσταση εύκολα βλέπει κανείς ότι τα δύο φαινόμενα είναι κάθε άλλο παρά ταυτόσημα. Τα κριτήρια που επιλέχθηκαν ως αντιπροσωπευτικά είναι, αφενός, οι κομμουνιστικές ψήφοι σε κάθε χωριό²⁶ και, αφετέρου, ο αριθμός των μονίμων ανταρτών του ΕΛΑΣ από το ίδιο χωριό.²⁷ Επίσης να σημειωθεί πως, παρότι το δείγμα των χωριών δεν έχει συμπληρωθεί ακόμη²⁸, τα χωριά που επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν εδώ δεν είναι τυχαία. Είναι γειτονικά χωριά, με παρόμοιες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, αλλά διαφορετική πολιτική συμπεριφορά κατά τον Μεσοπόλεμο και εξίσου σημαντική δράση κατά την Κατοχή.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΚΚΕ (1936)
ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ²⁹

χωριό	% δύναμης ΚΚΕ (1936)	% συμμετοχής πληθυσμού σε αντίσταση
Κυδωνιές	>15,2	25
Καλλονή	0,5	34
Κριμνή	<11,7	24
Ροδοχώρι	>11,7	44
Πεντάλοφος	<18,1	9
Βυθός	>18,1	55
Σκαλοχώρι	2,6	>20
Δαμασκηιά	0	>14
Επταχώρι	0	>20
Αυγερινός	0	>10

Το χωριό των Κυδωνιών στέκεται πάνω στη λοφοσειρά που χωρίζει το Βόιο από τα Γρεβενά, στο νότιο τμήμα της Δ. Μακεδονίας και αποτελεί τυπικό δείγμα των χωριών της περιοχής. Ορεινό (900μ.), απομονωμένο από αστικά κέντρα, είχε πληθυσμό περίπου 600 ατόμων, οι περισσότεροι εκ των οποίων ήταν χτίστες και εργάτες. Το χωριό θεωρούνταν ήδη από τον Μεσοπόλεμο ‘κόκκινο’, χάρη στην κομμουνιστική οργάνωση των 30-40 μελών, κάποια από τα οποία είχαν εξοριστεί από τον Μεταξά λόγω της ιδεολογίας τους. Παρότι οι προφορικές πηγές ισχυρίζονται ότι οι Κυδωνιές ήταν ‘κόκκινες’ από πολύ νωρίς, τα εκλογικά αποτελέσματα δεν επιβεβαιώνουν αυτή την εικόνα. Το χωριό έως το 1936, όταν έδωσε το εντυπωσιακό 15,2% για το ΚΚΕ, δεν είχε δώσει ποτέ πάνω από 6% στο ΚΚΕ,³⁰ ενώ από τη σύγκριση των εκλογών του 1932 με του 1936 φαίνεται ότι η πλειοψηφία των ψηφοφόρων του ΚΚΕ ανήκαν σε άλλους πολιτικούς χώρους. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, το χωριό ανέλαβε σύντομα ηγετικό ρόλο στην αντίσταση, οργανώνοντας τα γύρω χωριά, κάτι το οποίο θεωρήθηκε φυσιολογικό λόγω της μεσοπολεμικής πολιτικής του τοποθέτησης. Ο συνολικός αριθμός ανταρτών που ‘παρήγαγαν’ οι Κυδωνιές είναι 37 άτομα, από τους υψηλότερους στην περιοχή και αντιστοιχεί στο 25% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού του χωριού. Τα υψηλά αυτά ποσοστά δε θα μπορούσαν να θεωρηθούν έκπληξη,

λόγω της ιστορίας του χωριού, μια ματιά όμως στα γύρω χωριά δείχνει ότι ίσως τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα.

Το χωριό της Καλλονής βρίσκεται στην ίδια οροσειρά με τις Κυδωνιές, παρότι είναι ψηλότερα (980μ.) και περισσότερο απομονωμένο από τις κεντρικές οδικές αρτηρίες. Παρότι η κοινωνική του σύσταση είναι παρόμοια με τις Κυδωνιές, η μεσοπολεμική του πολιτική συμπεριφορά διέφερε σημαντικά. Στις εκλογές του 1932 η Καλλονή ανέπτυξε μια ισχυρή αγροτική τάση (δίνοντας 40,8% στους αγροτικούς), στους οποίους πρέπει να προστεθεί και το καθόλου ευκαταφρόνητο 9,2% των προοδευτικών. Παρόλο που αυτά τα αποτελέσματα δημιουργούν προσδοκίες ότι, όπως και στις Κυδωνιές, η Καλλονή θα ανέπτυξε μια ισχυρή κομμουνιστική παρουσία στα μέσα της δεκαετίας του 1930, αυτό δεν συνέβη ποτέ. Ακόμη και στις εκλογές του 1936, το υψηλότερο μεσοπολεμικό ποσοστό του ΚΚΕ στο χωριό ήταν 0,5%. Το απογοητευτικό αυτό ποσοστό δεν εμπόδισε καθόλου την Καλλονή να βγάλει 35 αντάρτες, αριθμός που αντιστοιχεί στο 34% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού του χωριού.

Συνεπώς, παρότι στις αρχές της δεκαετίας του 1930, η Καλλονή είχε μεγαλύτερο αριθμό υποψηφίων κομμουνιστών, η μετατροπή αυτή δεν ελάβε ποτέ χώρα, όπως στις Κυδωνιές. Παρά ταύτα, η Καλλονή μετατράπηκε σε φανατικότερο υποστηρικτή της αντίστασης από ό,τι οι 'κόκκινες' Κυδωνιές, το σύμβολο του κομμουνισμού στην περιοχή. Μια προσεκτικότερη, όμως, ματιά αποκαλύπτει κάποιες ποιοτικές διαφορές μεταξύ των χωριών. Οι αντάρτες στις Κυδωνιές κατατάχθηκαν σχεδόν αμέσως με την εμφάνιση του αντάρτικου, ενώ στην Καλλονή χρειάστηκε μια σχετικά μακρά περίοδος προσαρμογής. Παρότι η ιδεολογία συνετέλεσε ασφαλώς σε αυτό, ο δεύτερος λόγος ήταν πιο πρακτικός: οι Κυδωνιές ήταν πιο ευάλωτες στην πρόσβαση των κατοχικών αρχών, κάτι που καθιστούσε την παρουσία των νέων στο χωριό εξίσου αν όχι πιο επικίνδυνη από το να καταταγούν αντάρτες, ειδικά μετά την άρνηση του χωριού να παραδώσει την παραγωγή του στις κατοχικές αρχές (Μπαρμπαλέξης 1997, Τσιάτας 1997).

Παρότι η επεξεργασία των στοιχείων δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη, φαίνεται ότι η συγκεκριμένη υπόθεση μπορεί να γενικευτεί. Έτσι, χωριά όπως ο Αυγερινός, η Δαμασκησιά, το Επταχώρι, το Κριμίνι, παρήγαγαν σημαντικούς αριθμούς ανταρτών (σχεδόν πάντοτε πάνω από 20% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού) χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερη επαφή με τα κομμουνιστικά ρεύματα του Μεσοπολέμου.³¹

Συμπερασματικά, όπως προκύπτει από τον ενδεικτικό πίνακα, ο μεσοπο-

λεμικός κομμουνισμός δεν μπορεί να συνδεθεί άμεσα με το φαινόμενο της αντίστασης, τουλάχιστον όσον αφορά τον ελάχιστο βαθμό συμμετοχής στην αντίσταση. Εκεί που φαίνεται να επηρεάζει, είναι σε ορισμένες (όχι, όμως σε όλες τις) περιπτώσεις χωριών με σχετικά έντονη μεσοπολεμική κομμουνιστική δράση, όπου ίσως αποτέλεσε τον καθοριστικό παράγοντα για μια ποιοτική, και σπανιότερα ποσοτική, συμμετοχή στην αντίσταση.

Μηχανισμοί κινητοποίησης των τοπικών πληθυσμών στην αντίσταση

Έχοντας, λοιπόν, δείξει ότι ο μεσοπολεμικός κομμουνισμός έχει υπερεκτιμηθεί ως παράγοντας για τη συμμετοχή στην Αντίσταση, πρέπει κανείς να εξετάσει ορισμένους άλλους παράγοντες που επηρέασαν την ταύτιση του πληθυσμού του Βοΐου με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Ασφαλώς, η ερμηγεία των ανθρωπίνων κινήτρων ιδιαίτερα κάτω από συνθήκες πολέμου, φόβου και ανασφάλειας και ύστερα από αρκετές δεκαετίες είναι εξαιρετικά δυσχερές και ίσως ριψοκίνδυνη. Συνεπώς, οι παρακάτω ερμηνείες πρέπει να εκληφθούν περισσότερο ως υποθέσεις εργασίας παρά ως τελικά συμπεράσματα, ενώ άλλοι παράγοντες, όπως ο διάχυτος εθνικισμός που επικρατούσε σε ολόκληρη την Ελλάδα ήδη από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, δεν θα αναλυθούν στο παρόν άρθρο. Τα πατριωτικά-εθνικιστικά αισθήματα των τοπικών πληθυσμών αποτέλεσαν, ίσως, τη σημαντικότερη διάσταση του οικοδομήματος του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και ασφαλώς έναν από τους βασικούς λόγους συμμετοχής σε αυτό. Όμως, η αποκλειστική εστίαση σε αυτόν τον παράγοντα, (εκτός του ότι είναι δύσκολα επαληθεύσιμη επιστημονικά) εμπεριέχει τον κίνδυνο του να μπερδέψει κανείς την προπαγάνδα και κάποιες εκ των υστέρων ερμηνείες με την καθημερινή απρόβλεπτη και επισφαλής κατοχική πραγματικότητα. Το γεγονός ότι η παλλαϊκή συμμετοχή στο ΕΑΜ βασιζόταν σε αυτά τα πατριωτικά αισθήματα δεν εξηγεί από μόνο του την ευρύτατη και, σε κάποιες περιοχές, αποκλειστική διάδοση του ΕΑΜ. Συνεπώς, ο πατριωτισμός και ο εθνικισμός της εποχής θα πρέπει να λαμβάνονται ως το γενικότερο ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι παρακάτω παράγοντες αναπτύχθηκαν και εκφράστηκαν, αλληλένδετα και συμπληρωματικά με άλλους παράγοντες που επηρέασαν την ανάπτυξη της αντίστασης

Οι παράγοντες που θα αναφερθούν ακολούθως κάθε άλλο παρά καλύπτουν σφαιρικά τα ερωτήματα που τέθηκαν και έχουν τοπική οπτική γωνία. Κατατίθενται ως μια πρώτη προσέγγιση και με την επισήμανση ότι εστίασα από κάτω προς τα πάνω, δηλαδή από τη μεριά των πληθυσμών και όχι των

οικονομικών και κοινωνικών συγκυριών, θέματα λίγο ή πολύ πιο γνωστά από τη βιβλιογραφία· δεν θα αναφερθώ λοιπόν στον μαζικό χαρακτήρα του ΕΑΜ που συντέλεσε στη κινητοποίηση των μαζών, ούτε στην οικονομία, κατά το μοντέλο Μαργαρίτη (1993), και τον ρόλο που αυτή έπαιξε στην ανάπτυξη της αντίστασης.

Η δομή και τα χαρακτηριστικά του ΕΑΜ: καθώς πολλοί ερευνητές έχουν περιγράψει τα χαρακτηριστικά και τη δομή του ΕΑΜ σε εθνικό αλλά και τοπικό επίπεδο,³² το παρόν άρθρο δε θα επεκταθεί σε αυτό το ζήτημα. Παρότι πολλές πτυχές του φαινομένου παραμένουν θολές, όπως π.χ. η κοινωνική και πολιτική βάση των μελών του, η ποσοτική του εξάπλωση, οι ιδεολογικές μεταλλάξεις του από περιοχή σε περιοχή, είναι δεδομένο ότι τα βασικά χαρακτηριστικά της δομής του ΕΑΜ συνετέλεσαν στη μαζική συμμετοχή των πληθυσμών σε αυτό. Το βασικό οργανωτικό χαρακτηριστικό του ήταν η μαζικότητα. Το ΕΑΜ κατάφερε να διεισδύσει σε όλες τις πτυχές της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας των τοπικών πληθυσμών, μέσω του ελέγχου της οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής δραστηριότητας των κοινοτήτων και του μονοπωλίου της βίας και των πληροφοριών. Αποτέλεσε ένα σαφές κρατικό υποκατάστατο με κρατική δομή, ένα 'ολικό' πολιτικό φαινόμενο και, ως τέτοιο, κινητοποίησε τους πληθυσμούς μαζικά. Η δυναμική που ανέπτυξε μέσω των συχνότατα δημοφιλέστατων νέων κοινωνικών πρακτικών ριζοσπαστικοποίησε μεγάλο μέρος του τοπικού πληθυσμού, επαναπροσδιόρισε τις ισορροπίες στις τοπικές κοινωνίες και κινητοποίησε το σύνολο των πληθυσμών υπό την επιρροή του. Το ΕΑΜ παραχώρησε στους τοπικούς πληθυσμούς σημαντικές τοπικές εξουσίες, αυτονομώντας τους σε μεγάλο βαθμό. Ταυτόχρονα, οι κοινωνίες υπό την εξουσία του δεν είχαν βρεθεί ποτέ ξανά κάτω από τόσο ισχυρή κεντρική διοίκηση.

Γεωγραφία: την άνοιξη του 1943, μια ομάδα ανταρτών επισκέφθηκε το χωριό Κορησσός, μερικά χιλιόμετρα έξω από την πόλη της Καστοριάς στην οποία στρατοπέδευαν ιταλικές δυνάμεις. Οι αντάρτες, κατά τα ειωθότα, εμφανίστηκαν επιδεικτικά στην πλατεία του χωριού και ο αρχηγός της ομάδας ευχαρίστησε δημόσια τρία μέλη του ΕΑΜ από το χωριό τα οποία βοηθούσαν κρυφά την οργάνωση. Οι αντιδράσεις τους αποκαλύπτουν τον ρόλο της γεωγραφίας και τα όρια της επιρροής του ΕΑΜ στους πληθυσμούς. Καθώς το χωριό ήταν εκτός της ζώνης ελέγχου του ΕΑΜ και η παρουσία των ανταρτών εκεί περιστασιακή, τα δύο από τα τρία κατονομασθέντα μέλη έφυγαν άμεσα για την σχετική ασφάλεια της Θεσσαλονίκης, προσπαθώντας να αποφύγουν τη βέβαια σύλληψη από τους Ιταλούς ή τους ολαβοφώνους

κομιτατζήδες του χωριού, ενώ το τρίτο κατατάχθηκε αμέσως στους αντάρτες και έφυγε στο βουνό (B.X 1999 και T.K. 2000).

Συνεπώς, ένας παράγοντας που φαίνεται να παίζει ρόλο στη συμμετοχή στην αντίσταση είναι η γεωγραφική τοποθεσία του χωριού που εξετάζουμε. Ήδη το γεγονός ότι το σύνολο της περιοχής του Βοΐου είναι ορεινό, εξασφαλίζει σημαντικούς αριθμούς εκπροσώπησης στην αντίσταση. Παρά το ότι ποιοτικές διαφορές μεταξύ των χωριών σαφώς υπάρχουν, το γεγονός ότι όλα βρίσκονταν εντός της ζώνης ελέγχου του ΕΑΜ καθόρισε, όπως είναι προφανές, σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφορά τους απέναντι στην αντίσταση. Το επόμενο παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό. Τα χωριά Λούβρη, Κριμίνι, Ροδοχώρι, Κυδωνίες και Καλλονή βρίσκονται το ένα μετά το άλλο στον δρόμο που συνδέει την Ήπειρο με τα Γρεβενά. Η κοντινότερη κωμόπολη, όπου έδρευαν αρχικά οι Ιταλοί και από όπου περνά ο κεντρικός δρόμος (και άρα η πρόσβαση στις κατοχικές δυνάμεις είναι ευκολότερη) είναι το Τσοτύλι. Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, φαίνεται ότι η γεωγραφική τους θέση καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη συμμετοχή τους στην αντίσταση. Το χωριό πλησιέστερα στον κεντρικό δρόμο παρήγαγε μόλις 4 αντάρτες (9,5% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού), το επόμενο 15 (24%), το επόμενο 25 (44%), οι Κυδωνίες 37 (25%) και η Καλλονή 35 (34%). Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και τα αντίποινα των Γερμανών και Ιταλών δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για τη σημασία της γεωγραφίας στην ασφάλεια του χωριού. Το πλέον προοβάζσιμο χωριό κήκε επτά φορές από τις δυνάμεις του Άξονα, το επόμενο τρεις ή τέσσερις, το επόμενο χωριό δύο, το επόμενο μία και το τελευταίο, η Καλλονή, δεν κήκε ποτέ, ενώ οι Γερμανοί-Ιταλοί το επισκέφθηκαν μόλις μία φορά σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής.

Συνεπώς, μια υπόθεση που θέλει επιβεβαίωση είναι ότι το ποσοστό συμμετοχής στην αντίσταση αυξάνεται όσο μεγαλώνει η απόσταση από τις πλησιέστερες δυνάμεις του Άξονα – άρα αυξάνεται σε περιοχές πλήρως ελεγχόμενες από τους αντάρτες και όχι, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, σε περιοχές ελεγχόμενες ή ημι-ελεγχόμενες από τα στρατεύματα κατοχής.³³

Παρόμοιο συμπέρασμα βγαίνει και για τα χωριά που βρίσκονταν εντός ζώνης επιρροής ΕΑΜ: παρότι κάποια από αυτά ήταν αδιάφορα σε σχέση με την αντίσταση, τη στήριξαν πλήρως. Οι προφορικές πηγές συναινούν στη διαπίστωση ότι το σύνολο του χωριού συμμετείχε (100%) και ότι η μόνη διαφοροποίηση ήταν ποιοτική, στον βαθμό προθυμίας συμμετοχής και στήριξης του αγώνα. Όπως το έθεσε ένας πληροφορητής, 'ήταν μια περίοδος προσαρμογής, η συμμετοχή ήταν επιφανειακή αλλά καθολική' (Γκιούρης

1999). Τα παραπάνω παραδείγματα δείχνουν πως η γενική υπόθεση που έχει εκφραστεί κατά το παρελθόν ότι η συμμετοχή στο ανταρτικό αυξάνεται όσο αυξάνεται η πίεση από τις δυνάμεις κατοχής δεν ευσταθεί πάντοτε, ειδικά στις μη αστικές περιοχές. Αντίθετα, οι ενδείξεις φανερώουν ότι όπου ο ΕΛΑΣ, μακριά από τους κατακτητές, εφάρμοζε απρόσκοπτα την εξουσία του, εκεί η συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού στις τάξεις του αυξανόταν θεαματικά.

Ιδεολογία: παρά τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο μέρος αυτού του άρθρου με σκοπό να αποδείξουν τη μικρή σχέση του μεσοπολεμικού κομμουνισμού με την ανάπτυξη της αντίστασης, το ακόλουθο παράδειγμα υποδεικνύει ότι, υπό ορισμένες συνθήκες, αυτή η σχέση μπορεί να είναι καθοριστική. Τα χωριά του Πενταλόφου και του Βυθού είναι γειτονικά (σχεδόν ενωμένα) στα δυτικά της περιοχής, στον δρόμο προς Ήπειρο. Η ανθρωπογεωγραφία τους δεν υποκρύπτει διαφοροποιήσεις ή εκπλήξεις: ορεινά (με υψόμετρο 1040 και 980 μέτρα αντίστοιχα), με ανύπαρκτη γεωργία, υψηλά ποσοστά μαστόρων μετανάστων.

Παρά το ότι τα δύο χωριά ψήφιζαν στα ίδια εκλογικά κέντρα και άρα δεν μπορούμε να εξάγουμε ασφαλείς πληροφορίες για την εκλογική τους συμπεριφορά, οι προφορικές πηγές δίνουν πολύτιμες πληροφορίες γι' αυτό το ζήτημα. Σύμφωνα με όλες τις πηγές, παρά την ύπαρξη ορισμένων διακεκριμένων πρώιμων σοσιαλιστών και κομμουνιστών, ο Πεντάλοφος ήταν σταθερά αδιάφορος απέναντι στον κομμουνισμό. Αντίθετα, ο Βυθός είχε ήδη από τον Μεσοπόλεμο οργανωμένη κομματική οργάνωση με αρκετά μέλη που κατόρθωσε να φτάσει στο εντυπωσιακό 18,1% για το ΚΚΕ στις εκλογές του 1936, το οποίο ωστόσο δεν πρέπει να υπερεκτιμάται καθώς στις εκλογές του 1935 το ποσοστό του ΚΚΕ ήταν μόλις 0,5%.³⁴ Το ποσοστό συμμετοχής στην αντίσταση του ενεργού ανδρικού πληθυσμού των δύο χωριών έφτασε το 18,6%, ένα ποσοστό κάτω του μέσου όρου της περιοχής.

Εκεί που ο παράγων ιδεολογία φάνηκε να επηρεάζει σημαντικά είναι στη διαφοροποίηση εντός των δύο χωριών κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Παρά το γεγονός ότι η έδρα της 9^{ης} μεραρχίας του ΕΛΑΣ βρισκόταν στον Πεντάλοφο και ότι, φυσικά, οι κατοχικές συνθήκες στα δύο χωριά ήταν παρόμοιες, το χωριό έβγαλε στο βουνό 40 αντάρτες, μόλις το 9% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού. Αντίθετα ο Βυθός έβγαλε 72 αντάρτες, δηλαδή το 55% του ενεργού ανδρικού πληθυσμού του χωριού.³⁵

Στην συγκεκριμένη περίπτωση, φαίνεται ότι η μεσοπολεμική πραγματικότητα ήταν καθοριστική. Η πολύ πρώιμη ανάπτυξη κομμουνιστικής οργάνω-

σης στο Βυθό (αναφέρεται από το 1927) συνετέλεσε στην επιτυχέστερη υποδοχή του μηνύματος της αντίστασης. Παρά το ότι η οργάνωση του Βυθού είχε εξαρθρωθεί στη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά και τα περισσότερα μέλη είχαν υπογράψει δηλώσεις μετανοίας, η κινητοποίηση με τον ερχομό της Κατοχής ήταν άμεση. Η οργάνωση του χωριού ενσωματώθηκε ομαλά στο ΕΑΜ (σε αντίθεση με άλλες περιοχές) με αποτέλεσμα την καθολική συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού στην αντίσταση, κάτι το οποίο ουδέποτε συνέβη στον Πεντάλοφο. Ξανά, η συμπεριφορά των δυνάμεων κατοχής έναντι των χωριών υποδεικνύει τις διαφορές: κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών γερμανικών επιχειρήσεων το 1944, οι Γερμανοί έκαψαν στον Πεντάλοφο μόλις επτά σπίτια, όσα στέγαζαν τις υπηρεσίες του ΕΑΜ. Την ίδια μέρα, στον Βυθό, κατέστρεψαν ολόκληρο το χωριό, καίγοντας 130 σπίτια.

Το μονοπώλιο της δύναμης: την άνοιξη του 1943 στην αντιστασιακή ομάδα του χωριού Βούρμπιανης του Γράμμου δόθηκε η ακόλουθη εντολή: να παρουσιαστεί στις αρχές, να διαλύσει άμεσα την ένοπλη αντιστασιακή ομάδα του χωριού και να παραδώσει τα όπλα. Αν δεν υπάκουαν, “τίποτα δε θα έμενε όπως ήταν στο χωριό. Θα καταστρεφόταν και θα καιγόταν την ίδια μέρα” (Νταϊλιάνης 1995:105). Η εντολή, παραδόξως, είχε δοθεί όχι από τους Ιταλούς αλλά από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, αμέσως μετά την περίφημη μάχη του Αυγερινού όπου ο ΕΛΑΣ είχε διαλύσει ακόμη μία ανεξάρτητη αντιστασιακή ομάδα της περιοχής που αρνούσαν να προσχωρήσει στις δυνάμεις του.³⁶ Σε διάστημα δύο εβδομάδων όλες οι ανεξάρτητες ομάδες του Βοΐου είχαν ενσωματωθεί ή εξουδετερωθεί βίαια από τον ΕΛΑΣ (Κολιόπουλος 1994:90). Τη στιγμή της σύγκρουσης ο ΕΛΑΣ είχε αριθμητικά σαφώς μικρότερες δυνάμεις από τους αντιπάλους του. Μετά την εξουδετέρωση αυτών των οργανώσεων η δύναμη του αυξήθηκε κατακόρυφα, καθώς πολλά από τα μέλη των οργανώσεων αυτών κατατασσόταν στις τάξεις του. Οι εναλλακτικές λύσεις μάλλον φτωχές: η συνεργασία με τους Γερμανούς, η φυγή προς ασφαλέστερες περιοχές ή η επιστροφή στο χωριό με το στίγμα του ‘αντιδραστικού’ να τους συντροφεύει. Η επέκταση της αντίστασης επρόκειτο να λάβει χώρα μέσω συγκρούσεων και όχι συνεργασίας των διαφόρων οργανώσεων. Σύντομα αποδείχθηκε ότι η συμβίωση ήταν αδύνατη ακόμη και σε περιπτώσεις όπου οι άλλες ομάδες δεν ήταν αντίπαλες. Η μονοπώληση του αγώνα και η εξασφάλιση –αναγκαστικής ή όχι– συναίνεσης ήταν ικανή και αναγκαία συνθήκη για την υποστήριξη των τοπικών πληθυσμών. Ο νικητής αναγορευόταν στον μοναδικό διαχειριστή της αντιστασιακής έκφρασης, διάθεσης και, κυρίως, οικονομικών πηγών.

Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται στις σπάνιες περιπτώσεις όπου η επιρροή του ΕΑΜ στους τοπικούς πληθυσμούς τιθόταν υπό αμφισβήτηση. Σε μια τέτοια περίπτωση, το καλοκαίρι του 1943, οι αντάρτες εγκατέλειψαν, λόγω των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, το χωριό Β. Οι χωρικοί, ίσως εκτιμώντας ότι οι αντάρτες δεν θα επέστρεφαν ποτέ, διέρρηξαν και λεηλάτησαν την αποθήκη τροφίμων του ΕΑΜ. Όταν οι τελευταίοι επέστρεψαν, η τιμωρία ήταν παραδειγματική: οι αντάρτες κούρεψαν δημόσια 30 γυναίκες του χωριού, ενώ μία εξ αυτών εκτελέστηκε όταν τους κατηγορήσε για δειλία. Ο σεβασμός αντικαταστάθηκε από τον φόβο, το τελικό αποτέλεσμα όμως παρέμεινε το ίδιο καθώς το χωριό παρέμεινε υποστηρικτής της αντίστασης.

Συνεπώς, η μη αμφισβήτηση της ισχύος του ΕΑΜ και η θετική ισοροπία δυνάμεων ήταν άλλη μια προϋπόθεση για τη διάδοση της αντίστασης. Το ΕΑΜ κέρδισε τη μεγαλύτερη επιρροή του σε περιοχές όπου υπήρχαν πολύ αδύναμες αντίπαλες οργανώσεις.³⁷ Ο αριθμός, η ποιότητα και ποσότητα των αντιπάλων καθόριζε ευθέως τη διάδοση του ΕΑΜ. Το παράδειγμα του Βοΐου το αποδεικνύει: “απελευθερώθηκε” πολύ νωρίς, λόγω της χαρακτηριστικής αδυναμίας των ιταλικών δυνάμεων, η σημαντική μάχη του Φαρδύκαμπου εξασφάλισε την λαϊκή υποστήριξη και σεβασμό, ενώ οι εσωτερικοί εχθροί είχαν εξουδετερωθεί και ενσωματωθεί εξαιρετικά νωρίς. Ως αποτέλεσμα, η κυριαρχία του ΕΑΜ στην περιοχή δεν απειλήθηκε ποτέ ως τη συμφωνία της Βάρκιζας.

Η επιθετική αυτή συμπεριφορά του ΕΑΜ επαναλήφθηκε σε πολλές περιοχές της χώρας, ήδη από τις αρχές του 1943, και ερμηνεύθηκε από τους ιδεολογικούς του αντιπάλους ως μέρος των σκοτεινών σχεδίων του ΚΚΕ για την κατάληψη της εξουσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα. Όμως, σε τόσο πρώιμο στάδιο η πολιτική αυτή αποτελούσε απλώς μια αλληλουχία λογικών και ρεαλιστικών πράξεων που εξασφάλιζαν την επιβίωση και ανάπτυξη του κινήματος. Η φύση των συγκρούσεων του 1943 είναι πολύ διαφορετική από τις συγκρούσεις του 1944, όταν οι αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις και τα διακυβεύματα της κατοχικής και μετακατοχικής Ελλάδας είχαν κυριαρχήσει στη στρατηγική των αντιπάλων συνασπισμών.

Προσωπικά κίνητρα: καθώς αυτή η κατηγορία εμπεριέχει αναρίθμητες αιτίες συμμετοχής στην αντίσταση θα αναφερθώ μόνο στις κυριότερες σε αυτή την περιοχή. Η πανελλήνια τάση της ενσωμάτωσης κάθε λογής παρανόμων στοιχείων στην αντίσταση εφαρμόστηκε και εδώ με επιτυχία. Οι καταδικασμένοι, φυγάδες ληστές και κομμουνιστές, όλοι υποψήφιοι για σύλληψη από τις ιταλικές αρχές κατέφυγαν από πολύ νωρίς στα βουνά της περιο-

χής. Καθώς οι ιταλικές αρχές είχαν στην κατοχή τους τους αστυνομικούς φακέλους των μεσοπολεμικών κομμουνιστών, η επικείμενη σύλληψη τους, ειδικά μετά τα πρώτα δειλά σημάδια αντίστασης, ήταν δεδομένη. Η εκδήλωση της αντίστασης πρόσφερε τη μόνη ευκαιρία νομιμοποίησης σε αυτούς τους ανθρώπους που δεν είχαν και πολλά να χάσουν –άρα δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι αυτοί είναι που ηγούνται στις πρώτες αντιστασιακές προσπάθειες της περιοχής, ενώ οι ομάδες που σχηματίζαν κινούνταν ανεξάρτητα και στηρίζονταν στα γύρω χωριά για την επιβίωσή τους (Αραιοβηματάς 1988: 11-15). Σταδιακά, τις περισσότερες φορές ειρηνικά, ενσωματώθηκαν στις δομές του ΕΑΜ (Καρασάββας 1998, Σταθόπουλος 1988: 62, Αραιοβηματάς 1988: 11-40, Δρόσος 1984: 54-57).

Η άλλη σημαντική ομάδα που στελέχωσε την αντίσταση ήταν οι βετεράνοι του αλβανικού πολέμου. Τα εθνικιστικά αισθήματα σε συνδυασμό με την περιφρόνηση που ένιωθαν προς τους Ιταλούς συνετέλεσαν σε μαζικές προσχωρήσεις στην αντίσταση – ειδικά κατά την πρώτη φάση, όταν η πατριωτική διάσταση ήταν η μόνη ορατή και οι ιδεολογικές διαφωνίες δεν είχαν εμφανιστεί με πολωτική μορφή.

Όταν οι αντάρτες επισκέφθηκαν το χωριό Κριμήνι, ο 15χρονος Νίκος Κ., εντυπωσιασμένος από την ομιλία, τις στολές και τα όπλα τους προσφέρθηκε να τους ακολουθήσει. Τον απέρριψαν ως πολύ νέο. Την επομένη περπάτησε για αρκετές ώρες ως το αρχηγείο στον Πεντάλοφο όπου, σύμφωνα με τα λεγόμενα του, “έκλαψα, φώναξα, παρακάλεσα και τελικά αποφάσισαν να με κρατήσουν” (Ν.Κ. 1998). Μετά την εγκαθίδρυση της δύναμης του ΕΑΜ στην περιοχή οι νέοι άνθρωποι αποτέλεσαν την κυριότερη πηγή στρατολόγησης – για λόγους που είναι αδύνατον να αναλυθούν εδώ. Για άλλους, η επιβίωση ήταν το κύριο κίνητρο: το να γίνει κανείς ελασίτης σήμαινε τουλάχιστον εξασφάλιση της καθημερινής τροφής και ότι δε θα ξαναγίνονταν ζητιάνοι όπως συνέβη για πολλούς από αυτούς κατά τον χειμώνα του 1941-42. Τέλος, για άλλους, η διαμονή στο χωριό εγκυμονούσε περισσότερους κινδύνους από την επιλογή του βουνού. Οι πιέσεις των αρχών Κατοχής για τη συλλογή των όπλων και της αγροτικής παραγωγής συνήθως είχαν επιπτώσεις σε συγκεκριμένες κατηγορίες ατόμων. Ο πρόεδρος του χωριού, ο ιερέας, ο δάσκαλος, ο γιατρός (όπου υπήρχε) συνήθως θεωρούνταν υπεύθυνοι για τη συμπεριφορά του χωριού και είχαν την αμφίβολη τιμή να αποτελούν τα πρώτα θύματα των αντιποίνων, ένα σαφές κίνητρο για τη συμμετοχή τους στην αντίσταση (Mazower 1993).

Το εύρος των επιλογών των υποκειμένων: το πρώτο σημαντικό θέμα που

πρέπει να εξεταστεί είναι το είδος και εύρος των επιλογών που αντιμετώπιζαν τα υποκείμενα κατά την Κατοχή. Το γεγονός ότι η υποστήριξη από την πλευρά των χωριών ήταν σχεδόν πάντα μαζική (η εκτίμηση των πληροφορητών ήταν του επιπέδου 100% ενώ η συνήθης έκφραση ήταν: 'όλοι συμμετείχαν, είτε το ήθελαν είτε όχι') υποδεικνύει ότι η γραμμή μεταξύ της εθελοντικής και αναγκαστικής επιλογής και δράσης είναι τουλάχιστον θολή. Η κατάταξη στις τάξεις του ΕΛΑΣ είναι ένα τυπικό δείγμα: εκτός των εθελοντών ανταρτών, ο ΕΛΑΣ κατά καιρούς αναγκάζοταν να στρατολογεί αντάρτες υποχρεωτικά. Όμως, η αφήγηση αυτών των συμβάντων παραμένει αντιφατική. Στις ερωτήσεις για το υποχρεωτικό ή εθελοντικό της στρατολόγησης οι απαντήσεις των στρατολογημένων ανταρτών ήταν διφορούμενες: 'πάρε το όπως θέλεις' ή 'ήμασταν σχεδόν εθελοντές' είναι μερικές από τις εκφράσεις που χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν αυτό το ενδιαφέρον φαινόμενο. Όπως τονίζει ο Σ. Καλύβας, 'η μη συμμετοχή μπορούσε να επιφέρει κυρώσεις, όμως δεν ήταν απαραίτητος ο φόβος των κυρώσεων που οδηγούσε στη συμμετοχή' (Kalyvas 2000).

Όμως, παρά τη μαζικότητα της συμμετοχής, είναι δυνατόν να εντοπίσουμε ποιοτικές διαφορές μεταξύ χωριών ή, πολύ περισσότερο, των ατόμων στη στήριξη του κινήματος ακόμη και εντός ζώνης επιρροής του ΕΑΜ. Αυτό που καθίσταται προφανές είναι ότι η κεντρική εξουσία είναι αυτή που καθόριζε τις εξελίξεις και το εύρος των προσωπικών επιλογών. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: το ΕΑΜ διενήργησε εκλογές για νέο πρόεδρο στο χωριό Κριμήνη. Παραδόξως, ο υποψήφιος του ΕΑΜ απέτυχε να εκλεγεί, πράγμα που ανάγκασε την οργάνωση να επαναλάβει τις εκλογές. Ως ανεμένετο, ο υποψήφιος της οργάνωσης κατάφερε να εκλεγεί τη δεύτερη φορά.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κατάταξη των νέων στην οργάνωση της ΕΠΟΝ. Η διάδοση της ΕΠΟΝ ήταν άμεση και ειδικά ανάμεσα στους νέους ήταν δημοφιλέστατη, ενώ η εγγραφή σε αυτή θεωρείται προαιρετική. Στην πράξη όμως, ορισμένες φορές, τα πράγματα ήταν περισσότερο πολύπλοκα. Σύμφωνα με τον γενικό γραμματέα της οργάνωσης Βοΐου, η οργάνωση ενέγραφε στις τάξεις της προκαταβολικά τους νέους της περιοχής και, κατόπιν, όποιος διαφωνούσε ήταν ελεύθερος να διαγραφεί όποτε νόμιζε. Ασφαλώς δεν ήταν πολλοί εκείνοι οι οποίοι θα ήταν διατεθειμένοι να κάνουν κάτι τέτοιο.³⁸ Καθώς η συναίνεση ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ομαλή διαβίωση των τοπικών πληθυσμών, το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα ήταν να παραμείνει κανείς ουδέτερος: συνήθως, μάλιστα, δεν ήταν ούτε αυτό επιθυμητό. Ένας νεαρός βοσκός, ο Γιώργος Κ. από την Καλλονή,

διαφωνούσε ιδεολογικά με το ΕΑΜ. Προφασίστηκε ασθένεια και δεν κατατάχθηκε στον ΕΛΑΣ, όπως του ζητήθηκε επανειλημμένα. Από εκείνη τη στιγμή, οι πιέσεις προς την οικογένειά του αυξήθηκαν έως ότου αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το χωριό και να μετοικήσει στην Καστοριά.

Τέλος, ιδιαίτερη σημασία έχει η στιγμή που προσμετρούμε τη συμμετοχή και αποδοχή του ΕΑΜ από τους τοπικούς πληθυσμούς. Ο βαθμός εθελοντισμού αλλάζει σημαντικά κατά τη διάρκεια της Κατοχής και σε καμιά περίπτωση δεν ταυτίζεται με τον βαθμό κινητοποίησης. Φαίνεται ότι το μέγιστο του εθελοντισμού επιτεύχθηκε κατά το ξεκίνημα της αντίστασης, όταν ακόμη τα αισθήματα ελπίδας και ενότητας και τα υπεράνω κριτικής πατριωτικά αισθήματα και συνθήματα κυριαρχούσαν. Φτάνοντας σταδιακά στο 1944 και ενώ κοντεύει η απελευθέρωση, οι πολωμένες συνθήκες μείωσαν τη διάθεση των υποκειμένων να συμμετέχουν σε μια απρόβλεπτη κατάσταση ακριβώς τη στιγμή που αυτή η συμμετοχή ήταν ζωτικής σημασίας για το ΕΑΜ. Ως αποτέλεσμα, οι υποχρεωτικές στρατολογήσεις αυξάνονται δραματικά κατά το τέλος της Κατοχής. Οι συνέπειες αυτής της πολιτικής δεν άργησαν να φανούν. Η επιφανειακή, σε πολλές περιπτώσεις, συναίνεση που δημιουργήθηκε μετατράπηκε σε κύματα αντεκδικήσεων της δεξιάς παράταξης μετά τη Βάρκιζα.

Συμπεράσματα

Η επιρροή του ΚΚΕ στο Άνω Βόιο μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: αξιοσημείωτη αλλά σε καμιά περίπτωση σημαντική παρουσία, αποσπασματική επιρροή, ασύμμετρα και ασταθή εκλογικά αποτελέσματα (τόσο μεταξύ χωριών στην ίδια εκλογική αναμέτρηση όσο και στο ίδιο χωριό σε διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις), ανεπίσημη διείδυση και σχετική απουσία κομματικής γραμμής μέσω των οργανώσεων.

Η εξαιρετικά ασταθής βάση του ΚΚΕ στην περιοχή αποδεικνύει ότι η εκλογική κινητικότητα από και προς το ΚΚΕ δεν διέφερε σημαντικά από την αντίστοιχη των άλλων κομμάτων.³⁹ Παρά τα αποσπασματικά στοιχεία, φαίνεται ότι η κύρια πηγή άντλησης ψήφων ήταν τα αγροτικά και προοδευτικά κόμματα της ευρύτερης βενιζελικής παράταξης. Προφανώς, η μικρότερη πώλωση σε σχέση με τις δύο μεγάλες παρατάξεις επέτρεψε την προσέγγιση στο τοπικό επίπεδο με την αριστερή ιδεολογία, ειδικά μετά την παρακμή αυτών των κομμάτων (σε συνδυασμό με τη δειλή εμφάνιση κάποιων κομμουνιστικών οργανώσεων) στα μέσα της δεκαετίας του 1930, παράγοντες που

ενίσχυσαν την αναμικτή παρουσία του ΚΚΕ σε ορισμένα χωριά της περιοχής. Άλλωστε, παρά τη δεδομένη ύπαρξη του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού και στον αγροτικό χώρο,⁴⁰ η κομμουνιστική ιδεολογία δεν είχε 'δαμιονοποιηθεί' σε περιοχές όπως το Βόιο, για δύο κυρίως λόγους: α) την ανεπίσημη διείσδυση του φαινομένου μέσω των καθημερινών εμπειριών των υποκειμένων και β) την ικανότητα του αγροτικού κομμουνισμού να μεταλλάσσεται από περίπτωση σε περίπτωση αντιπροσωπεύοντας πολλά και αντιφατικά πράγματα την ίδια στιγμή, ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο αναπτύχθηκε (Μαραντζίδης 1997: 291-300).

Η περίοδος της μεταξικής δικτατορίας που ακολούθησε περιόρισε αδιαμφισβήτητα ακόμη περισσότερο την επιρροή του ΚΚΕ στην περιοχή. Η πραγματική τομή στην επιρροή του ΚΚΕ βρίσκεται ασφαλώς στην Κατοχή και στην ανάπτυξη της αντίστασης μέσω του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Η αποφασιστικότητα που επέδειξε το ΕΑΜ σε τοπικό επίπεδο, η σαρωτική επιρροή του κινήματος στους πληθυσμούς και ο ηγετικός ρόλος του ΚΚΕ στην οργάνωση αύξησαν περισσότερο από ποτέ την επιρροή του κόμματος, χωρίς όμως ποτέ αυτή να γίνει πλειοψηφία.

Τα υπάρχοντα στοιχεία υποδεικνύουν ότι η συσχέτιση του μεσοπολεμικού κομμουνισμού με την αντίσταση, χωρίς να είναι ανύπαρκτη, είναι στην καλύτερη περίπτωση υπερεκτιμημένη, ιδίως όταν απομονώνεται από τις υπόλοιπες αιτιακές εξηγήσεις του φαινομένου της αντίστασης. Παρότι περισσότερη και, ει δυνατόν, συγκριτική έρευνα είναι απαραίτητη, τα πραγματικά όρια και η ρεαλιστική αποτίμηση της σχέσης ιδεολογίας-αντίστασης-τοπικών πληθυσμών είναι εφικτή. Αναγκαία προϋπόθεση: ο συνδυασμός υποκειμενικών και 'αντικειμενικών' παραγόντων και στοιχείων, του μακρο-και μικρο-επιπέδου, η αποστασιοποίηση απέναντι σε κάθε είδους πηγή, η αποφυγή αναπαράγωγής στερεοτύπων και αβάσιμων υποθέσεων που γεννήθηκαν με τα μοντέλα των επίσημων μνημών που προέκυψαν μετά τη λήξη του Εμφυλίου.

Ως γνωστόν, λόγω των πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα, η αφήγηση της δεκαετίας του 1940 έγινε εφικτή μόνο μετά τη Μεταπολίτευση. Η ανάγκη απάντησης στην πολύχρονη απόπειρα μείωσης του εθνικού και πατριωτικού χαρακτήρα του ΕΑΜ και η ανάγκη ηθικής αποκατάστασης των αγωνιστών που επέστρεφαν κατά κύματα στην Ελλάδα επέβαλαν την καθαγίαση της αριστερής παράταξης με την υποβολή, προβολή και τελικά 'επιβολή' της γραμμικής ιστορίας του αριστερού κινήματος. Με αυτή τη λογική, οι εξελίξεις στην Κατοχή δεν ήταν παρά η φυσιολογική συνέχεια των κοινωνικών αγώνων του προοδευτικού κινήματος του Μεσοπολέμου.

Αυτή η *ex post* κατασκευή, προβολή και επανερμηνεία της ιστορίας της αντίστασης στόχευε στην καθιέρωσή της ως 'εθνικοαπελευθερωτική' (δηλαδή, τα κοινωνικά διακυβεύματα της εποχής ήταν ανύπαρκτα) και 'ενιαία' (δηλαδή, οι εμφύλιες διαμάχες αγνοήθηκαν). Αυτή η αντίληψη, με προφανείς πολιτικές προεκτάσεις, έγινε καθεστώς στην επίσημη συλλογική μνήμη (ειδικά των αγωνιστών),⁴¹ με αποτέλεσμα την απόρριψη ή και συσκότιση των στοιχείων που δεν ταίριαζαν στο ερμηνευτικό μοντέλο της περιόδου. Κρίσιμα ερωτήματα για τον τρόπο ένταξης σε μαζικές οργανώσεις, τον ρόλο αυτών των οργανώσεων στις τοπικές κοινωνίες, τις κοινωνικές λειτουργίες που εξυπηρετούσαν, τα πελατειακά δίκτυα που ανέπτυσαν, τις κοινωνικές και ιδεολογικές αντιθέσεις που δημιούργησαν ή επίτειναν, παραμερίστηκαν. Αντίθετα, παγιωμένες απόψεις και ιδεολογήματα που αναπτύχθηκαν ύστερα από την εποχή που εξετάζουμε, παρουσιάστηκαν αναδρομικά ως συμπεράσματα υπεράνω κριτικής, ακυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την πολυπλοκότητα και ρευστότητα της περιόδου και απογυμνώνοντας εκτός πλαισίου διαφορετικές προοπτικές που παρουσιάζονταν τότε ως εξίσου πιθανές.

Η βασική παράμετρος η οποία πρέπει να λαμβάνεται σταθερά υπόψη στη μελέτη της περιόδου είναι οι συνθήκες που επέβαλε η Κατοχή, η νέα πιεστική πραγματικότητα που περιορίσε τις επιλογές των ατόμων σε πολύ μεγάλο βαθμό. Μόνο εντός του πλαισίου αυτού είναι δυνατή η ερμηνεία και αποτίμηση του ρόλου παραγόντων όπως η ιδεολογία, τα κοινωνικά ζητούμενα της εποχής, η γεωγραφική εξάπλωση της αντίστασης, η νέα οικονομική πραγματικότητα (μαύρη αγορά, μείωση παραγωγής, πίεςεις δυνάμεων κατοχής για έλεγχο της παραγωγής, μετακινήσεις πληθυσμών για την εξασφάλιση τροφής), ο μαζικός χαρακτήρας του κινήματος, η ριζοσπαστικοποίηση των τοπικών πληθυσμών, το εύρος των εναλλακτικών επιλογών των ατόμων, η εξουδετέρωση των αντιπάλων αντιστασιακών οργανώσεων, καθώς και μέθοδοι, όπως η άσκηση βίας ή εκβιαστικών τακτικών.

Σημειώσεις

1. Το παρόν άρθρο έχει ωφεληθεί σε μέγιστο βαθμό από φιλικές συζητήσεις και επικοινωνιακή κριτική των Luisa Passerini, John Iatrides, Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλη Γούναρη. Ο Νίκος Μαραντζίδης προσέφερε απλόχερα ιδέες και απεσόβησε έγκαιρα πολλά από τα λάθη και τις ανακρίβειες του κειμένου.

2. Το 40% της συνολικής επιστημονικής παραγωγής εκδόθηκε μόλις από το 1991 και μετά. Οι μελέτες που αφορούν τις διεθνείς πτυχές του ζητήματος αποτελούν το 26% του συνόλου, ενώ αυτές που αφορούν το εθνικό 'επίπεδο' πολιτικής το 54%. Η ιστορικές μελέτες αποτελούν

το 76% της συνολικής παραγωγής επιστημονικών έργων της περιόδου. Βλ. Marantzidis-Antoniou 2003.

3. Βλ. τα σχετικά άρθρα των Μαργαρίτη (2002), Σφήκα (2002), Καλύβα (2003), Μαραντζίδη (2003).

4. Ένα μόνο παράδειγμα από τις αναμνήσεις των πρωταγωνιστών (Χατζής 1983:43- 114). Οι απόψεις αυτές αναπαράχθηκαν κατά κόρον και από επιστημονικές μελέτες.

5. Ο πρώτος που επισήμανε αυτή τη διάσταση του ΕΑΜ ήταν ο Woodhouse (1948: 146). Έκτοτε, πολλοί μελετητές έχουν επισημάνει την 'κρατική' αυτή διάσταση της πολιτικής του ΕΑΜ. Βλ. τις πρωτοποριακές δουλειές των Mazower (1993), Μαραντζίδη (1997: 177) και Βαν Μπούσοτεν (1998)

6. Ο Στάθης Καλύβας έχει αναλύσει τα προβλήματα ορισμένων παραδοσιακών προσεγγίσεων στην αδημοσίετη ανακοίνωσή του 'The Urban bias' (2002)

7. Η Μ.Κεppα εντόπισε παρόμοιες αναφορές και αντιλήψεις για τη συνέχεια των κοινωνικών αγώνων από τον Μεσοπόλεμο στην Κατοχή στην πολύ ενδιαφέρουσα ανακοίνωσή της (2000). Η L. Passerini επίσης σχολίασε το ίδιο φαινόμενο στην περίπτωση της εργατικής τάξης του Τορίνο (1987: 23-25)

8. Εκτός του κλασικού βιβλίου του M. Mazower (1993), ίσως η μόνη μονογραφία που αμφισβήτησε τις παραπάνω υποθέσεις είναι του Γ. Μαργαρίτη (1993)

9. Η σημαντικότερη εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα είναι η Ρίκη Βαν Μπούσοτεν (1998: 116-134).

10. Η μόνη απόπειρα ποσοτικής αποτίμησης της δύναμης του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στην Κατοχή προέρχεται από το άρθρο του L. Baerentzen (1984).

11. Ως 'Ανω Βοίο' εδώ λαμβάνεται όχι η επαρχία Βοίου του νομού Κοζάνης αλλά η συστάδα των ανωτέρω χωριών, η οποία εκτείνεται σε τρεις διαφορετικούς νομούς Γρεβενών, Κοζάνης και Καστοριάς.

12. Το χαμηλότερο έχει ύψος 710 και το ψηλότερο 1050μ.

13. Για τα γεωγραφικά όρια της περιοχής, βλ. Τσότσος (1997: 66-67), απ' όπου προκύπτει πως ο υδροκρίτης είναι ο καθοριστικός παράγων οριοθέτησης της εν λόγω περιοχής και της διαφοροποίησης της από την υπόλοιπη επαρχία Βοίου. Επίσης, βλ. Τσότσος (χ.χρ.: 196-198 για τα γλωσσικά όρια της περιοχής).

14. Τα στοιχεία αντλήθηκαν από την ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα. Ευχαριστώ τους Β. Γούναρη και Ι. Μιχαηλίδη για την πολύτιμη βοήθειά τους.

15. Παρόμοιες διαπιστώσεις και στο Φλάισερ (χ.χρ.: 36-37)

16. Για μια γενική επισκόπηση της μεσοπολεμικής πολιτικής και εκλογικής κατάστασης στη Δ. Μακεδονία γενικά, βλ. το άρθρο της Παναγιωτοπούλου (1993: 1- 9)

17. Μια στάση που αποδεικνύει τη σημασία που έδινε το ΚΚΕ στις εκλογικές αναμετρήσεις (Γεωργαντίδης-Νικολακόπουλος 1979: 448)

18. Τα αντιβενιζελικά κόμματα απείχαν από τις εκλογές του 1923 ενώ οι βενιζελικοί από αυτές του 1935. Όσον αφορά τα πραξικοπήματα, το ΚΚΕ αντιτάχθηκε ακόμη και σε αυτό του 1935, κατηγορούμενο εκ των υστέρων ότι με αυτή του τη στάση διευκόλυνε τη δικτατορία Μεταξά.

19. Όπου ο κομμουνισμός ήταν περισσότερο αναπτυγμένος. (Γεωργαντίδης- Νικολακόπουλος 1979: 456, πιν. ΙΙΙ).

20. Βλ. Αντωνίου (2001), για αναλυτικότερη παρουσίαση.

21. Ειδικά για τις εκλογές του 1928 και του 1933, τα ποσοτά του ΚΚΕ θα πρέπει να

χρησιμοποιούνται με μεγάλη προσοχή λόγω του ιδιόμορφου εκλογικού συστήματος. Περισσότερα γι' αυτό το ζήτημα στο Μαντογορδάτος (1983:310-316 και 351-353) και στο Γεωργαντίδης-Νικολακόπουλος (1979: 465). Για το γενικότερο πλαίσιο των εκλογών του 1928, βλ. Δαφνής (1974: 386-398)

22. Πεντάλοφος 18,1%, Κριμίνη 11,7%, Τσοτύλι 8,1% και Κυδωνιές 15,2%

23. Χαρακτηριστικά τα σχόλια του Μ.Βαφειάδη για την κομματική κατάσταση στη Δ. Μακεδονία το 1934: 'Εξαιρετική αδυναμία παρουσίαζαν στον αγροτικό τομέα, στο χωριό, όπου ελάχιστες ήταν οι οργανωμένες κομματικές δυνάμεις αυτήν την περίοδο...οι αχτίδες της σαν να βρισκόntonταν σε οργανωτικό μαρασμό, σε πολιτικό λήθαργο, με συνδικαλιστική δράση ανυπολόγιστη...'. (Βαφειάδης 1985: 240)

24. Εντυπωσιακό όσο και ενδεικτικό είναι του παράδειγμα του Πεντάλοφου: από 7,5% το 1933, το 1935 έπεσε στο 0,5% για να εκτοξευτεί ένα χρόνο μετά στο 18,1%.

25. Για παράδειγμα, οι Κυδωνιές έλαβαν το 1936 15,2% ενώ η κοντινή Καλλονή 0%. Ο Πεντάλοφος 18,1% και το κοντινό Επταχώρι 0%, κτλ.

26. Το σημαντικότερο πρόβλημα στην παρακάτω μέτρηση είναι ότι μπορούμε να υπολογίσουμε το ποσοστό ψήφων του ΚΚΕ κατά προσέγγιση καθώς σε κάθε εκλογικό κέντρο ψήφιζε πάνω από ένα χωριό. Το δεύτερο είναι ότι το ποσοστό επί τοις εκατό του πληθυσμού που βγήκε στο βουνό από κάθε χωριό υπολογίζεται με βάση τον ενεργό ανδρικό πληθυσμό (περίπου το 60% του συνόλου του ανδρικού πληθυσμού) του χωριού, σύμφωνα με την απογραφή του 1940. Λόγω όμως του ότι ο βαθμός κινητικότητας των πληθυσμών από και προς τις πόλεις ήταν ιδιαίτερα υψηλός, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν πραγματικά βρισκόταν στα χωριά τους οι υποψήφιοι αντάρτες. Για αυτούς τους λόγους, οι αριθμοί που δίνονται είναι περισσότερο ενδεικτικοί ως μέτρο σύγκρισης μεταξύ των χωριών. Παρά τις παραπάνω επιφυλάξεις, ο αριθμός των ανταρτών που 'παρήγαγε' το κάθε χωριό είναι ο ασφαλέστερος τρόπος για να μετρήσει κανείς την επιρροή του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, καθώς η απόφαση να αφήσει κανείς την πολιτική ζωή και να γίνει ανάρτης προϋποθέτει ένα έστω ελάχιστο δείγμα συναίνεσης. Το αντίστοιχο κριτήριο, της συμμετοχής και υποστήριξης του πολιτικού σκέλους του ΕΑΜ, δεν μπορεί να δώσει χρήσιμα στοιχεία καθώς στις περιοχές υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ η υποστήριξη αυτή ήταν καθολική.

27. Πρέπει, ασφαλώς, να σημειωθεί ότι είναι αδύνατον να επιβεβαιωθεί ότι όντως οι δύο ομάδες σύγκρισης (οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ και οι αντάρτες) ταυτίζονται, άρα ξανά η σύγκριση είναι επισφαλής. Όμως, αυτό είναι ακριβώς και το επιχείρημα: τουλάχιστον όσον αφορά τα κίνητρα αυτές οι δύο ομάδες δεν μπορούν να ταυτιστούν. Άρα, η παρούσα σύγκριση αντιπροσωπεύει τη μέγιστη δυνατή σχέση του κομμουνισμού με την αντίσταση.

28. Η βάση δεδομένων που ετοιμάζεται από ολόκληρο τον νομό Γρεβενών ανά χωριό έχει ακόμη αρκετές ελλείψεις σε στοιχεία.

29. Όπως ήδη αναφέρθηκε, λόγω του ότι σε κάθε εκλογικό τμήμα ψήφιζαν περισσότερα του ενός χωριά, το ακριβές ποσοστό του ΚΚΕ σε κάθε χωριό είναι αδύνατο να καταγραφεί. Όμως, μέσω των προφορικών και γραπτών πηγών, γνωρίζουμε αρκετά καλά τα χωριά στα οποία το ΚΚΕ είχε επιρροή ή όχι. Συνεπώς, όπου συναντάται το σύμβολο > νοείται ότι το ποσοστό του χωριού είναι ανώτερο από αυτό που καταγράφηκε ως εκλογικό αποτέλεσμα στον πίνακα. Αντίστοιχα, όπου < το ποσοστό του χωριού είναι μικρότερο.

30. Το 1932 οι κομμουνιστές έλαβαν 0,4%, το 1933 2,7% και το 1935 5,6%

31. Η εικόνα αυτή δεν αλλάζει ακόμη και αν προσθέσει κανείς στο ποσοστό των κομμουνιστών τα ποσοστά των αγροτικών κομμάτων. Τα δύο αγροτικά κόμματα είχαν αξιοσημείωτη

παρουσία μόνο στις Κυδωνίες (15,2%) και στην Καλλονή (7,3%), ποσοστά που δεν ενισχύουν την άποψη ότι η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των πληθυσμών στον Μεσοπόλεμο συνετέλεσε στην ενίσχυση της αντιτασιασιακής δραστηριότητας.

32. Η πρωτοποριακή για την εποχή της εργασίας του Φλάισερ (χ.χρ.) αποτέλεσε την πρώτη πραγματικά επιστημονική αποτίμηση του φαινομένου του ΕΑΜ σε πολιτικό επίπεδο. Μία από τις ρεαλιστικότερες εικόνες δίνει ο Mazower (1993: 293-324), ενώ για το τοπικό επίπεδο η μελέτη της Βαν Μπουσχτέν (1998) αποτελεί τη διεισδυτικότερη μελέτη της πρόσληψης του ΕΑΜ από τους τοπικούς πληθυσμούς.

33. Το παράδειγμα των τουρκοφώνων χωριών της Κοζάνης είναι εξίσου χαρακτηριστικό. Ευρισκόμενα κοντά στην γερμανοκρατούμενη Κοζάνη, όλα εκτός ενός εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς εναντίον των αντατών. Το μόνο που δεν εξοπλίστηκε βρισκόταν εντός των ορίων ελέγχου του ΕΛΑΣ (Κολιόπουλος 1995: 74- 75).

34. Στις εκλογές του 1936 το ποσοστό των αγροτικών και προοδευτικών κομμάτων μειώθηκε κατά 26 ποσοστιαίες μονάδες (σε σχέση με τις εκλογές του 1932). Από αυτό το ποσοστό το ΚΚΕ καρπώθηκε το 13%, άρα σε συνδυασμό με το 0,5% που έλαβε το ΚΚΕ στις εκλογές του 1935, όταν απείχαν τα βενιζελικά κόμματα, προκύπτει ότι η πλειοψηφία των υποστηρικτών του ΚΚΕ στο χωριό προέρχονταν από το βενιζελικό-αγροτικό χώρο.

35. Οι προφορικές πηγές ανεβάζουν αυτό το ποσοστό στο 80% των κατοίκων, μια εκτίμηση προφανώς υπερβολική, ενδεικτική όμως του διαφορετικού κλίματος σε σχέση με τον Πεντάλοφο.

36. Του εθνικιστή οπλαρχηγού Σιδηρόπουλου. Την ίδια αλλά και τις επόμενες μέρες το συγκρότημα του ΕΛΑΣ υπό την αρχηγία του έμπειρου και αποφασιστικού 'Άρριανού' (Α. Χοπούρα) εξουδετέρωσε αρκετές τοπικές ομάδες που υποστήριζαν τους εθνικιστές ή έμειναν ουδέτερες στη σύγκρουση. Η γνωστότερη από αυτές υπάκουσε στο μετέπειτα προβλεπόμενο στέλεχος του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ Γ. Γιαννούλη. Η πλειοψηφία των εθνικιστών αντατών εντάχθηκε άμεσα στον ΕΛΑΣ, ενώ μέρος της ηγεσίας τους εκτελέστηκε μετά από λίγες ημέρες, κατόπιν αποφάσεως ανταρτοδικείου, στο χωριό Βουχωρίνα Βοΐου. (Χοπούρας 1999).

37. Βλ. και Μαραντζίδης (1997: 91) για αντίστοιχες περιπτώσεις.

38. Η ομοιότητα αυτής της μεθόδου με τις αντίστοιχες μεθόδους ένταξης στη μεταξική ΕΟΝ είναι εμφανής. Παρότι, η ένταξη στην ΕΟΝ έχει θεωρηθεί από μέρος της βιβλιογραφίας ως υποχρεωτική, οι προφορικές αλλά και γραπτές πηγές δίνουν συχνά αντίθετες πληροφορίες. Σε κάθε περίπτωση, το ότι και οι δύο οργανώσεις χρησιμοποίησαν εκβιαστικές μεθόδους εγγραφής, δεν συνδέεται άμεσα με τη δημοτικότητα τους ανάμεσα στους νέους. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρω την ταύτιση ή σύγχυση των δύο οργανώσεων στις αφηγήσεις του σήμερα αλλά και τις κομμουνιστικές μαρτυρίες νέων της εποχής που χαιρετούσαν τους ελασίτες αντάρτες όχι με το κομμουνιστικό χαιρετισμό της σφιγμένης γροθιάς αλλά με το φασιστικό χαιρετισμό, όπως είχαν μάθει κατά τη 'θητεία' τους στην ΕΟΝ... Συνεντεύξεις με τους Β.Γ., Β.Χ., Γ.Κ.

39. Το συμπέρασμα προκύπτει με σχετική ευκολία λαμβάνοντας υπόψη τα εκλογικά αποτελέσματα τα οποία δείχνουν ότι οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ ψήφιζαν ταυτόχρονα και τους υποψηφίους άλλων κομμάτων (όταν το επέτρεπε το εκλογικό σύστημα) ή ψήφιζαν άλλο κόμμα και μετά επέστρεφαν στο ΚΚΕ. Άλλωστε, ανάλογες μετακινήσεις υπήρξαν και σε επίπεδο πολιτευτών των κομμάτων.

40. Η φύση του οποίου, όμως, δεν θα πρέπει σε καμιά περίπτωση να συγγέεται με τον μεταπολεμικό και μετεμφυλιακό αντικομμουνισμό.

41. Ας μη ξεχνάμε το γεγονός ότι οι θέσεις αυτές, πέρα από την κοινωνική λειτουργία που επιτέλεσαν κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, αποτελούσαν τους θεμέλιους λίθους και σταθερά σημεία αναφοράς της επίσημης ιστορίας του ΚΚΕ. Η Μ. Θανοπούλου (2000) στην πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της για τη μνήμη του πολέμου εντόπισε επίσης επιρροές της 'επίσημης' αριστερής μνήμης στα υποκείμενα.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αντωνίου, Γ. (2001). Οι Αντιλήψεις των Αγωνιστών της Αντίστασης για τη Σημασία του Πρώιμου Σοσιαλισμού στην Ανάπτυξη του ΕΑΜ: Η Περίπτωση του Βοΐου. Πρακτικά του ΚΑ΄ Ετήσιου Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας. Θεσσαλονίκη: 461-472.
- Αραιοβηματάς, Ν. (1988). *Η Αντίσταση στα Χάσια και η Επιμελητεία του Αντάρτη*. Λάρισα.
- Baerentzen, L. (1984). 'Λαϊκή Στήριξη του ΕΑΜ στο Τέλος της Κατοχής'. *Μνήμων* 9.
- Βαφειάδης, Μ. (1985). *Απομνημονεύματα*. Αθήνα.
- Γεωργαντίδης, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (1979). 'Η Εξέλιξη της Εκλογικής Δύναμης του ΚΚΕ Μεταξύ των Πολέμων'. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 36-37: 448-468.
- Δαφνής, Γ. (1974). *Η Ελλάς Μεταξύ των Πολέμων*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Δημητρίου, Δ. (1981). *Παράδειγμα προς Αποφυγήν*. 1918-1941. Αθήνα.
- Δρόσος, Ζ. (1984). *Η Δυτική Μακεδονία στ' Αρματα: Φαρδύκαμπος*. Αθήνα
- Θανοπούλου, Μ. (2000). *Η Προφορική Μνήμη του Πολέμου*. Μτφ. Σ. Θανοπούλου. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Fleischer, H. (χ.χρ.). *Στέμμα και Σβάστικα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καλύβας, Σ. (2003). 'Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949): Το τέλος των Μύθων και η Στροφή προς το Μαζικό Επίπεδο' (υπό έκδοση).
- Kalyvas, S. (2002). The Urban bias. Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Civil Wars and Political Violence in 20th Century Europe*. European University Institute. Florence 18-20 April 2002.
- Kalyvas, S. (2000). The Logic of Violence in Civil Wars. Αδημοσίευτο χειρόγραφο.
- Κατσούλης, Γ. (χ.χρ.). *Ιστορία του ΚΚΕ*. Αθήνα.
- Kenna, M. (2000). *Memoirs and Selective Memory: Voice, Page, Image in the Accounts of Greek Political Dissidents*. Ανακοίνωση στο Συνέδριο *Inter-*

- secting Times: The Work of Memory in South-Eastern Europe*. Clyne Castle. Swansea, 25-28 June.
- Κολιόπουλος, Γ. (1995). *Λεηλασία Φρονημάτων*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κούσουλας, Δ. (1987). *ΚΚΕ: Τα Πρώτα Τριάντα Χρόνια*. 1918-1939. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.
- Marantzidis, N. - Antoniou, G. (2003). The Greek Civil War Historiography: Towards a new Paradigm. *Columbia Journal of Historiography* (υπό έκδοση)
- Μαραντζίδης, Ν. (2003). 'Τοπικές Διαστάσεις του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1943-1945. Μεθοδολογικές Επισημάνσεις'. *Αρχειοτάξιο* 5: 112-120.
- Μαραντζίδης, Ν. (1997). *Μικρές Μόσχες*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαργαρίτης, Γ. (2002). 'Η Δεκαετία 40-50. Μια Ιστοριογραφική Πρόκληση'. *Ο Πολίτης* 104 (Οκτώβριος): 28-34.
- Μαργαρίτης, Γ. (1993) *Από την Ήττα στην Εξέγερση*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Μαντογορδάτος, G. (1983). *Stillborn Republic*. University of California Press.
- Mazower, M. (1993). *Inside Hitler's Greece*. Yale University Press.
- Νεφελούδης Π. (1974). *Στις Πηγές της Κακοδαιμονίας, 1918-1968*. Αθήνα.
- Νταϊλιάνης, Β. (1995). *Το Αντάρτικο στη Δυτική Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Κώδικας.
- Παναγιωτοπούλου, Α. (1993). Εκλογικά του Νομού Κοζάνης Κατά το Μεσοπόλεμο. *Επιστημονικά Δημοσιεύματα του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα*.
- Passerini, L. (1987). *Fascism in Popular Memory. The Cultural Experience of the Turin Working Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Σαρχής, Δ. (1975). *Η Πολιτική του ΚΚΕ στον Αγώνα Κατά του Μοναρχοφασισμού (1929-1936)*. Αθήνα.
- Σταθόπουλος, Ν. (1988). 'Κεραυνός': *Ο Οργανωτής της Ένοπλης Δύναμης των Καμβουνίων*. Θεσσαλονίκη.
- Σφήκας, Θ. (2002). (βιβλιοκριτική) 'Για τη Μεταπολεμική Ανασυγκρότηση. Μ.Μαζοβερ (επιμ.). *After the War was Over*'. *Ίστωρ* 13: 192-201.
- Τσότσος, Γ. (1997). *Μακεδονικά Γεφύρια*. Θεσσαλονίκη: Studio University Press.
- Τσότσος, Γ. (χ.χρ.). *Γαλατινή Βοΐου*. Θεσσαλονίκη.
- Van Boeschoten, R. (1998). *Ανάποδα Χρόνια*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Woodhouse, C. (1948). *The Apple of Discord*. London: Hutchinson.
- Χατζής, Θ. (1996). *Οι Ρίζες της Εθνικής Αντίστασης*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Χατζής, Θ. (1983). *Η Νικηφόρα Επανάσταση που Χάθηκε*. Αθήνα: Δωρικός.

Συνεντεύξεις

Μπαρμπαλέξης Δ. (Κυδωνιές, 1997)

Χ. Β. (Κορρησός, 1998)

Γκιούρης Β. (Βυθός, 1999)

Νίκος Κ. (Κριμίνη, 1998)

Τάσος Κ. (Κορρησός, 2000)

Χοττούρας Α. (Καρδίτσα, 1999)

Τσιάτας Α. (Κυδωνιές, 1997)